

İPTAL DAVALARINDA İSPAT YÜKÜ^(*)Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Ziya ÇALIŞKAN^(**)

Öz

İptal davaları açısından ispat yükü, adli yargıdaki duruma göre farklı birtakım özellikler arz etmektedir. Genel hukuk yargılamasının aksine, iptal davalarının objektif nitelikte oluşu, ispat ve deliller konusu açısından olduğu kadar ispat yükü açısından da durumu farklı bir boyuta taşımaktadır. Yargılama usullerine hâkim olan geleneksel anlayış çerçevesinde şekillenen iddia sahibinin iddiasını ispat etmekle yükümlü olması kuralı, bu söz konusu dava türünde bu haliyle mutlak anlamda uygulanmamaktadır. İptal davalarında davalı idare, usul açısından davanın tarafı konumunda olsa da kendisinin yargılanması söz konusu olmayıp tesis ettiği bir idari işlemin yargılanması gerçekleştirilmektedir. İptal davasının objektif niteliğinin bir gereği olarak var olan re'sen araştırma ilkesi ve kamu yararı amacının da söz konusu olması sebebiyle, mahkemeye tanınan geniş yetkiler ispat yükünün takdiri açısından da kendisini göstermektedir. İdari işlemlerin unsurları açısından, ispat yükü tartışması daha ziyade sebep ve amaç unsurlarına ilişkin olmaktadır. Davacı açısından bakıldığında burada iddia yükü ispat yükünden önce gelmektedir. Uyuşmazlığın somut niteliğine göre bazı ihtimallerde bu aşamada kalınırken, bazen de ispat yükü aşamasına geçilmektedir. Davalı idare ise bu dava türünde, işlemi tesis eden ve buna ilişkin her türlü bilgi ve belgeyi elinde bulunduran makam olarak, daha avantajlı bir konumdadır. Bu sebeplerdir ki ispat yükü açısından medeni yargılama usulünden farklı bir yöntem belirle-nerek, mahkemece birçok zaman ispat yükü idare tarafına aktarılmaktadır. Zaten idari yargı hâkimi bu dava türünde son derece aktif bir konumdadır ve yargılama sürecini tamamen kendisi sevk ve idare etmektedir. Bu özelliklerin sonucu olarak, bu dava türünde ispat yükü esasında davacı, davalı idare ve mahkeme arasında paylaştırılmaktadır. Nihayetinde ispat yükünün kimde olacağı, her bir somut uyumsuzluk bazında mahkeme tarafından belirlenmektedir.

Anahtar Kelimeler

İptal davası, İspat, İspat Yükü, Re'sen Araştırma, Deliller.

TUE BURDEN OF PROOF IN ACTIONS FOR ANNULMENT

Abstract

There is no rule concerning the burden of proof in administrative litigation, both in our legal system and in French law, except in very exceptional cases. As in many titles of administrative law, the subject matter here is entirely shaped by case law. It is this authenticity of the subject that makes it worth studying. The burden of proof in annulment proceedings has a number of different characteristics compared to the situation in common law proceedings. Unlike common law procedures, the objective nature of the action for annulment brings the situation to a different dimension in terms of proof and the methods of proof as well as the burden of proof. The rule that the plaintiff is obligated to prove his claim, which is shaped within the framework of the traditional understanding that dominates court proceedings, is not strictly enforced in this type of remedy as it stands. Regarding the action for annulment, although the defendant administration is a party to the case in terms of procedure, it is not judged itself, but an administrative act that it has established is judged. Because of the general powers of investigation of the judge, which exist as a

^(*) Makalenin Dergiye Geliş Tarihi: 01.02.2023 - Makalenin Kabul Edildiği Tarih: 25.05.2023, DOI No: 10.54704/akdhfd.1246271.

^(**) Selçuk Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Kamu Hukuku / Konya, Türkiye.
E-posta: azic@selcuk.edu.tr,
Orcid Id: <https://orcid.org/0000-0002-5472-8967>.

"This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)"

condition of objectivity of the action for annulment, and of purpose of general interest, the broad powers granted to the judge are also manifested in terms of assessment of the burden of proof.

As a general rule, the burden of proof rests with the parties. The things that have to be proven are purely material facts. There should be no proof of legal rules. The legal rules to be applied to the dispute must also be determined and applied by the court. Otherwise, if a party wishes to obtain the benefits of a rule of foreign law or customary law, he will have to prove their existence and their content.

At the level of the administrative courts, there is no rule of law which binds the court as to the burden of proof, except in very exceptional cases where the party who is required to prove his allegation is determined by a legal regulation. This is mainly due to the fact that the court has been granted a very wide discretion in this matter, in order to maintain the balance between the public interest and individual interests.

If we approach the subject from the angle of the specificities of the action for annulment, it is clear that the general rules on evidence cannot be applied here within the framework of the general provisions. If it is not correct to say that there is here a contentious right and two litigants, it would not be correct to approach the question as a type of lawsuit related to the contentious judgment. Because in the action for annulment, there is a decision of the administration and it is claimed that it is contrary to the rules of law and the court is asked to find the illegality and to annul it.

With regard to the elements of administrative acts, the controversy over the burden of proof is rather related to the elements of cause and purpose. From the perspective of the plaintiff, the burden of allegation comes before the burden of proof. Depending on the concrete nature of the dispute, in some cases it remains at this stage, while sometimes it moves to the burden of proof stage. The defending administration, for its part, is in a more advantageous position as the authority from which the administrative act emanates and holding all kinds of information and documents related to this type of trial. For this reason, in matters of the burden of proof, a method different from the common law judgment is determined, and the burden of proof is often transferred to the administration by the court. The administrative judge is in a very active position in this type of case and entirely manages the progress of the trial itself. Because of these characteristics, the burden of proof in this type of action is shared between the plaintiff, the defending administration and the court. Ultimately, the burden of proof is determined by the court on the basis of each dispute for each concrete case.

Keywords

Action for Annulment, Proof, Burden of Proof, Ex officio Investigation, Evidence.

Extended Abstract

There is no rule concerning the burden of proof in administrative litigation, both in our legal system and in French law, except in very exceptional cases. As in many titles of administrative law, the subject matter here is entirely shaped by case law. It is this authenticity of the subject that makes it worth studying. The burden of proof in annulment proceedings has a number of different characteristics compared to the situation in common law proceedings. Unlike common law procedures, the objective nature of the action for annulment brings the situation to a different dimension in terms of proof and the methods of proof as well as the burden of proof. The rule that the plaintiff is obligated to prove his claim, which is shaped within the framework of the traditional understanding that dominates court proceedings, is not strictly enforced in this type of remedy as it stands. Regarding the action for annulment, although the defendant administration is a party to the case in terms of procedure, it is not judged itself, but an administrative act that it has established is judged. Because of the general powers of investigation of the judge, which exist as a condition of objectivity of the action for annulment, and of purpose of general interest, the broad powers granted to the judge are also manifested in terms of assessment of the burden of proof.

As a general rule, the burden of proof rests with the parties. The things that have to be proven are purely material facts. There should be no proof of legal rules. The legal rules to be applied to the dispute must also be determined and applied by the court. Otherwise, if a party wishes to obtain the benefits of a rule of foreign law or customary law, he will have to prove their existence and their content.

At the level of the administrative courts, there is no rule of law which binds the court as to the burden of proof, except in very exceptional cases where the party who is required to prove his allegation is determined by a legal regulation. This is mainly due to the fact that the court has been granted a very wide discretion in this matter, in order to maintain the balance between the public interest and individual interests.

If we approach the subject from the angle of the specificities of the action for annulment, it is clear that the general rules on evidence cannot be applied here within the framework of the general provisions. If it is not correct to say that there is here a contentious right and two litigants, it would not be correct to approach the question as a type of lawsuit related to the contentious judgment. Because in the action for annulment, there is a decision of the administration and it is claimed that it is contrary to the rules of law and the court is asked to find the illegality and to annul it.

With regard to the elements of administrative acts, the controversy over the burden of proof is rather related to the elements of cause and purpose. From the perspective of the plaintiff, the burden of allegation comes before the burden of proof. Depending on the concrete nature of the dispute, in some cases it remains at this stage, while sometimes it moves to the burden of proof stage. The defending administration, for its part, is in a more advantageous position as the authority from which the administrative act emanates and holding all kinds of information and documents related to this type of trial. For this reason, in matters of the burden of proof, a method different from the common law judgment is determined, and the burden of proof is often transferred to the administration by the court. The administrative judge is in a very active position in this type of case and entirely manages the progress of the trial itself. Because of these characteristics, the burden of proof in this type of action is shared between the plaintiff, the defending administration and the court. Ultimately, the burden of proof is determined by the court on the basis of each dispute for each concrete case.

GİRİŞ

İdari davalarda da hukuk ve ceza davaları kadar, mahkemeye başvurmanın gereği açısından, haklılığın ortaya konulması yükümlülüğünün davanın hangi tarafına ait olduğu veyahut da davanın taraflarına mı yoksa mahkemeye mi ait olduğu konusu önemli bir sorunsal olarak baş göstermektedir.

Bütün yargılama usullerinde taraflar, belirli birtakım iddialara dayanarak haklılıklarını ortaya koymaya çalışırlar. Geleneksel anlayış çerçevesinde, her bir taraf iddiasını ispat etmekle mükelleftir. Mahkemeler de kural olarak haklılığını ispat eden tarafa göre bir kanaata sahip olup buna göre karar verirler. Adli yargıya ilişkin uyuşmazlıklar açısından, ispat yükü konusunda süreç büyük oranda bu şekilde işlemektedir. Konuya bu şekilde medeni yargılama usulü çerçevesinde yaklaşıldığı takdirde, esasa ilişkin birtakım yasal düzenlemelerin de bulunması sebebiyle, tartışmayı gerektirecek çok fazla bir husus bulunmasa da idari uyuşmazlıklar açısından, özellikle de iptal davaları açısından durum çok daha farklı bir boyut arz etmektedir.

İdari uyuşmazlıklar açısından ispat yükü konusunda, gerek hukuk sistemimizde gerekse Fransız hukukunda, çok istisnai birtakım örnekler haricinde, herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır. İdare hukukunun birçok başlığı açısından da olduğu gibi, burada da konu tamamen mahkeme içtihatlarıyla şekillenmektedir. Konuyu araştırmaya değer kılan da zaten işin bu kısmıdır.

İptal davasının kendine has özellikleri açısından bakılacak olursa, ispat hukukuna ilişkin genel kuralların burada genel hükümler çerçevesinde uygulanamayacağı açıktır. Burada çekişmeli bir hak ve nizalı iki taraf olduğunu söylemek ne kadar doğru değilse, konuya çekişmeli yargıya ilişkin bir dava çeşidi olarak yaklaşmak da doğru olmayacaktır. Çünkü bu ihtimalde ortada idarenin birel veya genel

düzenleyici mahiyette bir kararı vardır ve bunun genel olarak hukuk kurallarına aykırılığı iddia edilmekte ve mahkemeden bunun hukuka aykırılığının tespiti ve iptali talep edilmektedir. Özetle bu dava açısından davalı taraf kural olarak bir idare olsa da burada idarenin kendisinin yargılanması söz konusu olmayıp bizzat idarenin yaptığı bir idari işlemin, aldığı bir kararın yargılanması söz konusu olmaktadır.

İdarenin kararının hukuka uygunluğunun denetiminin yapıldığı bu davada, özellikle idari işlemin yetki, şekil ve konu unsurları açısından yapılacak denetimde, kural olarak herhangi bir maddi vakıa, olgu hususu söz konusu olmamaktadır. Dolayısıyla burada idarenin işlem dosyası çerçevesinde var olan bilgi ve belgelerden hareketle, salt hukuka uygunluk denetimi çerçevesinde, mahkemece rahatlıkla bir kanaat ve sonuca ulaşılabilir. İdari işlemlerin özellikle sebep ve yerine göre de amaç unsurları açısından ise işlemin tesisinde maddi vakıaların temel etken olması son derece muhtemeldir. İptal davalarında ispat ve deliller gibi kavramlar ve bunların neticesinde ortaya çıkan ispat yükü meselesi özellikle bahsedilen bu iki unsur açısından kendisini göstermektedir.

İdari işlemlerin hukuka uygunluk karinesinden faydalanmaları, bu anlamda mahkemece iptal edilene kadar peşinen hukuka uygun kabul edilmeleri, dava edildikten sonra mahkemeye düşen re'sen araştırma yükümlülüğü ve idari davalar açısından var olan delillerin serbestçe değerlendirilebilmesi hususları, iptal davalarında ispat yükünün kimde olacağı konusunda karmaşık bir durum ortaya çıkarmaktadır.

Kural olarak yazılı yargılamanın hâkim olduğu ve kamu yararının daha çok ön planda tutulduğu, idari yargılama hukukumuzda da uygulanan tahkik usulünde, yargılama süreci tamamen mahkeme tarafından yönlendirilmektedir. İspat ve deliller ve de doğal olarak ispat yükü açısından da idari davalarda yine yargılama sürecinin tamamen mahkemenin kontrolünde olduğu ifade edilebilir. Zaten idari yargılama usulüne hâkim olan re'sen araştırma ilkesi de bu durumu daha da pekiştiren ve açıkça ortaya koyan, tahkik usulünün temel özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta bu durumun re'sen araştırma yetki ve yükümlülüğünün en doğal sonucu olarak ortaya çıktığını da vurgulamak gerekir.

İdarenin işleminin yargılanmasının doğal sonucu ve re'sen araştırma ilkesinin varlık nedenlerinden biri olarak, iptal davalarında var olan taraflar arasındaki eşitsizlik ve davacı açısından ispat etme noktasındaki zorluklar sebebiyle, idari yargı organları medeni yargılama usulündeki geleneksel iddia ve ispat yükü anlayışından vazgeçerek, bu dava çeşidinde daha farklı bir yol izlemekte ve daha etkin ve objektif bir şekilde hareket etmektedirler.

Mahkemenin re'sen araştırma ve delilleri serbestçe değerlendirebilme yetkilerinin doğal sonucu olarak, iptal davaları açısından ispat yükünün mahkemelerce her bir somut uyuşmazlık özelinde, her bir dava açısından kendi içerisinde bir değerlendirme yapılmak suretiyle belirlendiği ve buna göre bazı ihtimallerde davacıya bazen de hatta daha sıklıkla davalı idareye yükletildiği ifade edilebilir.

İdari yargı organlarının yargılama sürecine ilişkin yetkileri de göz önünde bulundurulduğunda, esasında mahkemelerin de ispat yükü kavramının öznesi oldukları ve gerçekte oluşan durumun, iptal davalarında ispat yükünün davacı, davalı ve mahkeme üçlüsü arasında paylaştırılması olduğu da ifade edilebilir. Burada mahkeme için var olan vakıayı aydınlatma ve gerçeği ortaya çıkarma yükümlülüğü, nihayetinde davacının yükümlülüğünün hafifletilmesinden hatta yerine göre tamamen üstlenilmesinden başka bir şey değildir.

I. İPTAL DAVASI ÇERÇEVESİNDE İSPAT YÜKÜ

Yargılama usulleri açısından ispatın konusunu tarafların üzerinde anlaşamadıkları ve uyuşmazlığın çözümünde etkili olabilecek çekişmeli vakıalar oluşturur. Bu vakıalar, doğrudan veya dolaylı olarak uyuşmazlığın çözümünde hukuki sonuç doğuracak olanlardır¹.

Bir davada çekişmeli hususların kimin tarafından ispat edilmesi gerektiği meselesine de ispat yükü denir. Bu anlamda, herhangi bir mahkemede belirli bir iddiada bulunup bundan kendi lehine sonuçlar çıkarmak isteyen tarafın, bu iddiasını kanıtlamak durumunda olmasına ispat yükü denir². İspat yükü belli bir olayın gerçekleşip gerçekleşmediği konusunda vakıa iddiasında bulunan tarafa düşen usuli bir yüküdür³.

Uyuşmazlık konusu vakıanın varlığı konusunda bir tereddüt varsa, bunun ispatsız kalması yüzünden sonucun aleyhine gelişmesi tehlikesi şeklinde de ifade edebileceğimiz ispat yükünün kime düştüğü mahkeme tarafından belirlenir ve bu taraf söz konusu vakıayı ispat edemezse davayı kaybeder⁴. Çünkü ispat edilemeyen haklar yok sayılır⁵. Mahkeme tarafından ispat yükünün kime düştüğü belirlenmediği takdirde, kural olarak tarafların iddialarını ispat edemediklerinden de bahsedilemez⁶. Bu bağlamda, ispat yükü kuralları esasında mahkemenin baş vurabileceği salt bir belirsizlik sonucudur⁷.

¹ Zeynep Yüksel Durmaz, *Vergi Hukukunda İspat ve Delil*, Yayınlanmamış YL tezi, (Ankara: Gazi Ü. SBE, 2010), s. 6.

² Süheyla Şenlen Sunay, *İdari Yargılama Usulüne Hâkim Olan İlkeler Karşısında İspat ve Delil Hususları*, (İstanbul: Kazancı, 1997), s. 28.

³ Oğuz Atalay, *Pekcanitez Usul Medeni Usul Hukuku*, (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017), s. 1694.

⁴ Bilge Umar ve Ejder Yılmaz, *İspat Yükü*, (İstanbul: Kazancı Matbaacılık, 1980), s. 3; Ramazan Arslan; Ejder Yılmaz; Sema Taşpınar Ayvaz ve Emel Hanağası, *Medeni Usul Hukuku*, (Ankara: Yetkin Yayınevi, 2022), s. 427-428; İspat yükü kavramı yerine "belirsizlik rizikosunu" kavramı da kullanılabilir, bkz. Ali Cem Budak ve Varol Karaaslan, *Medeni Usul Hukuku*, (İstanbul: Filiz Kitabevi, 2021), s. 258.

⁵ Mustafa Reşit Belgesay, *Hukuk ve Ceza Usulü Muhakemesinde Deliller*, (İstanbul: Güven Basımevi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No. 122, 1940, s. 39.

⁶ Umar ve Yılmaz, *İspat Yükü*, s. 6.

⁷ L. Şanal Görgün, Levent Börü ve Mehmet Kodakoğlu, *Medeni Usul Hukuku*, (Ankara: Yetkin Yayınevi, 2022), s. 412.

Dilimizde müddei iddiasını ispatla mükelleftir şeklinde ifade ettiğimiz, dayanacağını Medeni Kanundan alan ve esasında Mecellenin 77. maddesinde yer alan “*Beyyine müddei için (ve yemin münkir üzerinedir)*” kaidesinin tekrarıdan ibaret olan, Latince olarak da “*Actori incumbit probatio*” şeklinde ifade edilen temel kurala göre; ispat etmek iddia sahibine düşer.

Medeni Kanun’un 6. maddesine göre “Kanunda aksine bir hüküm bulunmadıkça, taraflardan her biri, hakkını dayandırdığı olguların varlığını ispatla yükümlüdür”. Yine aynı şekilde Hukuk Muhakemeleri Kanunu’nun İspat Yükü başlıklı 190. maddesine göre de yine “ispat yükü, kanunda özel bir düzenleme bulunmadıkça, iddia edilen vakıya bağlanan hukuki sonuçtan kendi lehine hak çıkararak tarafa aittir”.

İspat yükü kural olarak taraflara düşer. İspat edilmesi gereken hususlar ise tamamen maddi vakılardan ibarettir. Hukuk kurallarının ispatı diye bir durumun sözü konusu olmaması gerekir⁸. Somut uyuşmazlığa uygulanacak hukuk kurallarının da mahkeme tarafından tespit edilip bulunup tatbik edilmesi gerekir⁹. Aksi bir durumda, örneğin yabancı bir hukuk kuralından veya örf ve adet hukukundan lehine sonuç çıkarmak isteyen tarafın, bunların varlığını ve içeriğini ispat etmesi gerekecektir¹⁰.

İdare hukuku açısından ispat ve delil hususları, ceza yargılamasındaki gibi sonucu belirleyecek vazgeçilmez unsur olmasa da yargılama usulünün nesnelliği açısından vazgeçilmez temel bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır¹¹.

İdari işlemlerin yargısal denetiminin yapıldığı ve tamamen objektif nitelikli bir dava türü olan iptal davaları açısından ki esasında bir o kadar da tam yargı davaları açısından, hukukumuzda da Fransız hukukunda ispat yüküne ilişkin herhangi bir yasal bir düzenlemenin bulunmayışı, konunun tamamen ispat hukukuna ilişkin genel hükümler ve idari yargı organlarının içtihatları ile şekillenmesine sebep olmuştur.

İdari yargı açısından iptal davası, sadece tarafların iddialarının kabulü veya reddi neticesinde bir karar verilmesi usulü değil, aynı zamanda idari işlemin ob-

⁸ “İspat hususu maddi vakıaları aşan bir özellik arz eder. Yerine göre, yerel bir kullanımın öğrenilmesi gibi örneğin, hukuk kuralını da içerebilir. Taraflar duruma göre, yasal bir düzenleme gereğince veya hukuk kurallarındaki karmaşıklık ve yoğunluk sebebiyle, uygulanacak hukuk kuralını veya yorumunu da mahkemeye bildirmek durumunda kalıp, hukuk kuralını da ispat etmek zorunda olabilmeler”, bkz. Caroline Foulquier, *La preuve et la justice administrative française*, DR tez özeti, (Toulouse: Toulouse I Capitoile Üniversitesi, 2008), s. 7, Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, <http://www.asso-afda.fr/wp-content/uploads/2017/07/resume-these-caroline-foulquier.pdf>.

⁹ Charles Debbasch and Claude Ricci, *Contentieux Administratif*, (Paris: Dalloz, 2001), s. 537.

¹⁰ Tevfik Kepekçioğlu, *Vergi Hukukunda Delil ve İspat Yükü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İstanbul: İstanbul Ü. SBE, 1992), s. 9; 5718 sayılı Milletlerarası Özel Hukuk ve Usul Hukuku Hakkında Kanun’un 2. maddesinde “Hâkim, yetkili yabancı hukukun muhtevasının tespitinde tarafların yardımını isteyebilir”, denilse de en azından yabancı hukuk kuralının varlığı açısından, burada var olan bir yardım yükümlülüğünden çok bir ispat yükümlülüğüdür.

¹¹ Foulquier, *La preuve et la justice administrative française*, s. 9.

jektif bir şekilde hukuka uygun olup olmadığının tespitinin de yapıldığı bir davadır¹².

İptal davalarına ilişkin yargılama usulünde, idari yargı hâkiminin esasında gerçekle hakkaniyet arasında, bu anlamda kanunilikle faydacılık arasında bir denge arayışı içerisinde olduğu ve bu durumun da ispat yükü ile objektif kanıt kavramları arasında münavebe etmesinin, yani bunlar arasında bir alternatif uygulama arayışının, birini diğerinin yerine durumun şartlarına göre ikame etme arayışının temel nedeni olduğu ifade edilebilir¹³.

Yargı kararlarına bakıldığında, iptal davalarında ispat yükünün kime düştüğü genellikle mahkeme tarafından belirlenmektedir; ispat yükü üzerinde olmayan taraf ispatlanamayan olayın aksini ispat etmek zorunda değildir. Kendisine ispat yükü düşmeyen taraf isterse karşı delil gösterebilir, ancak bu durum ispat yükü konusunu etkilemez¹⁴.

İdari yargı organları açısından, herhangi bir yasal düzenlemeyle iddia sahibinin iddiasını ispat etmesi gereken tarafın belirlendiği çok istisnai durumlar haricinde¹⁵, ispat yüküne ilişkin olarak mahkemeyi bağlayan herhangi bir hukuk kuralı bulunmamaktadır. Bunun temel açıklaması ise kamu yararı ile bireysel yararlar arasındaki dengenin korunması için mahkemeye bu konuda çok geniş bir takdir yetkisi verilmiş olmasıdır¹⁶. Bu konuda hâkim için var olan temel referans kaynağı, iddia sahibinin iddiasını ispat etmesi gerektiğidir, fakat bu kural da durumun gereklerine göre hâkim tarafından esnetilebileceği gibi tamamen göz ardı da edilebilir, hatta yerine göre idare tarafına dahi aktarılabilir¹⁷. Özetle, ispat yü-

¹² DENOIX de Saint-Marc ve LABETOULLE'un ifadeleriyle "idari dava sadece, taraflar arasında yargıç tarafından hakemliği yapılan bir diyalogdan ibaret olmayıp, çerçevesi ilgililerin iddialarıyla çizilse de bir idari dosyanın belli düzeyde yeniden tetkikidir", Les pouvoirs d'instruction du juge administratif - Etudes et documents du Conseil d'Etat, 1970 s. 69, bkz. M. D. Leger, "La Preuve Devant le Juge Administratif Français", 19-21 Ekim 1972 Brüksel Kollokyumu, Fransa Raporu, (1972), Erişim Tarihi: Aralık 30, 2022, https://www.aca-europe.eu/images/media_kit/colloquia/1972/france-1.pdf, s. 37.

¹³ Foulquier, *La preuve et la justice administrative française*, s. 16.

¹⁴ Kepekçioğlu, *Vergi Hukukunda Delil*, s. 8.

¹⁵ Örneğin Vergi Usul Kanunu md. 3/B maddesine göre; İktisadi, ticari ve teknik icaplara uymayan veya olayın özelliğine göre normal ve mutad olmayan bir durumun iddia olunması halinde ispat külfeti bunu iddia eden tarafa aittir; Fransız vergi usul kanununda da ispat yükü açısından benzer düzenlemeler bulunmaktadır, bkz. Légifrance, Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, www.legifrance.gouv.fr; 6701 sayılı Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu'nun "İspat Yükü" başlıklı 21. maddesine göre; Münhasıran ayrımcılık yasağının ihlali iddiasıyla Kuruma yapılan başvurularda, başvuranın iddiasının gerçekliğine ilişkin kuvvetli emarelerin ve karine oluşturan olguların varlığını ortaya koyması hâlinde, karşı tarafın ayrımcılık yasağını ve eşit muamele ilkesini ihlal etmediğini ispat etmesi gerekir.

¹⁶ Melikşah Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, (İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2015), s. 95.

¹⁷ Leger, s. 29; Foulquier, *La preuve et la justice administrative française*, 11; "Genel bir hukuk kaidesi olarak davada taraflar iddialarını ispat etmekle yükümlüdürler. Bu kurala uygun olarak idari yargılama usulünde ve idari yargı yetkisini haiz mercilerde de ispat yükü iddia sahibine düşmektedir (...) Ancak idari yargılama usulünde ve idari yargı yetkisini haiz mercilerde taraflar

künün kimde olacağını belirlemek mahkemenin takdirindedir¹⁸. Dolayısıyla ispat yükü ilgililerin davada sahip oldukları sıfat ile bağlı olmaksızın üstlenilmektedir¹⁹.

Tahkik sisteminin tam anlamıyla uygulanma imkânı bulduğu iptal davalarında²⁰, sürecin başlangıcında taraflar arasında var olan eşitsizlik için en hassas kısmını teşkil eder ve bu sebeple mahkemeye, durumun gereklerine göre ispat yükünü belirleme noktasında çok büyük bir özgürlük sunar²¹. Mahkemenin bu konuda geniş bir takdir yetkisinin bulunduğunu ifade edebiliriz²². Bu şekilde ispat edememe riskinin hangi tarafa yükleneceği, dolayısıyla davada hangi tarafın dezavantajlı konumda olacağı da belirlenmiş olur²³.

İdari yargı organının re'sen araştırma hak ve yükümlülüğü ile ispat yükünün bir bakıma çeliştiği düşünülebilir. Bu yaklaşıma göre idari yargılama usulü açısından ispat yükü diye bir hususun var olmadığı da değerlendirilebilir²⁴. Burada aslında bir çelişki durumundan çok birbirini tamamlayan iki olgunun var olduğunu ifade etmek gerekir. İspat hukukunun genel kuralları çerçevesinde²⁵, gerçekte oluşan durum, tarafların iddiaları ile mahkemenin yetkilerinin bütünleşmesi sonucu ortaya çıkan ve somut duruma göre değişebilmekle beraber, büyük oranda ispat yükünden çok gerçeği ortaya çıkarma, olayları aydınlatıp uyumsuzluğu çözüme mükellefiyetini mahkemeye yükleyen bir sonuçtur²⁶.

arasında mevcut dengesizlik nedeniyle, durumun icabına ve hayatın akışına göre ispat külfetinin yer değiştirmesi olağandır ve bunun takdiri de yetkili mercilere ait bulunmaktadır", karar için bkz. Emine Cin Karagöz, *İdare Hukukunda Karine ve Varsayım*, (Ankara: Yayınlanmamış DR tezi, Gazi Üniversitesi (HBV) SBE, 2016), s. 19.

¹⁸ Anne Courreges and Serge Dael, *Contentieux Administratif*, (Paris: PUF, 2006), s. 197.

¹⁹ Sunay, *İsbat ve Delil Hususları*, s. 28.

²⁰ Tahkik sistemiyle itham sisteminden herhangi birinin tek başına katı bir şekilde uygulanması, taraf hakları açısından birtakım sakıncalar doğuracağı için, uygulamada daha ziyade baskın olan yönetime diğer usulden de bazı unsurların dâhil edilmesi suretiyle, işbirliği sistemi de denilen karma bir yöntemin uygulandığı ifade edilebilir, bkz. Bordeaux Üniversitesi, Erişim Tarihi: Ocak 20, 2023, <https://ent2d.ac-bordeaux.fr/disciplines/clesjustice64/fonctionnement-de-la-justice/institution-judiciaire/systeme-inquisitoire-et-systeme-accusatoire/>; Ali Kemal Yıldız, *Ceza Muhakemesinde İspat ve Delillerin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İstanbul: İstanbul SBE), 2002, s. 169-171.

²¹ M. F. Debaedts, "La Preuve dans le Contentieux Administratif Belge", *19-21 Ekim 1972 Brüksel Kollokyumu*, Belçika Raporu, (1972), s. 149, ACA Avrupa, Erişim Tarihi: Aralık 1, 2022, https://www.aca-europe.eu/images/media_kit/colloquia/1972/belgium-1_fr.pdf.

²² Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, s. 97.

²³ Foulquier, *La preuve et la justice administrative française*, s. 19.

²⁴ Onur Karahanoğulları, *İdari Yargı, İdarenin Hukuka Zorlanması*, (Ankara: Turhan Kitabevi, 2019), s. 566; Umar ve Yılmaz, *İsbat Yükü*, s. 9.

²⁵ 213 sayılı Vergi Usul Kanunu gereğince, "(...) İktisadi, ticari ve teknik icaplara uymayan veya olayın özelliğine göre normal ve mutad olmayan bir durumun iddia olunması halinde ispat külfeti bunu iddia eden tarafa aittir (...)", D4.D, 25.05.2022, E. 2018/6247, K. 2022/3308, DBB.

²⁶ "(...) İptal davalarında, idari işlemler hakkında hukuka uygunluk denetimi yapılmaktadır. Özellikle vurgulanması gereken husus, yetki ve şekil unsurları yönünden hukuka uygun olduğu anlaşılan bir işlemin, idarece gösterilen sebeple sınırlı olarak yargısal denetiminin yapılamayacağı, işlemin,

II. İSPAT YÜKÜNÜN DAVACIDA OLMASI

İptal davalarında ispat yükü, kural olarak işlemin hukuka aykırılığını iddia eden tarafa, yani davacıya düşer²⁷. Danıştay'ın da genel yaklaşımının bu doğrultuda olduğunu belirtmek gerekir²⁸.

İlk bakışta medeni yargılama usulündeki işleyişten hareketle durum böyle gözükse de esasında idari yargılama usulünde hâkime tanınan ve yüklenen re'sen araştırma yetkisi, bu olguyu genel yargılama usulündeki temel kuraldan farklı bir noktaya taşımaktadır. Konunun açıklanması açısından, hâkimin yetkileri ile tarafların iddiaları bakımından hangisinin daha öncelikli olacağı hususu, oldukça önemli bir yer teşkil etmektedir. Burada iptal davalarının objektif niteliğini göz önünde bulundurduğumuzda, re'sen araştırma yetkisinin daha ağır basacağını ve mahkemenin tarafların iddiaları ve sundukları delillerle bağlı olmaksızın, serbestçe karar vereceğini ifade etmek gerekir.

Mahkemenin sadece taraf iddialarıyla bağlı olmak suretiyle karar vermesi durumunda, iptal davalarının objektif niteliğinin bir anlamı kalmayacağı gibi, tahkik usulünün temel özelliği olan re'sen araştırma ilkesinin de bir önemi olmayacaktır. Bu ihtimalde, idari yargıcın sadece tarafların sunduğu delillerle davayı doğru şekilde sonuçlandırması da mümkün olmayacaktır²⁹. Re'sen araştırma ve delil serbestisi ilkesinin doğal sonucu olarak, idari yargı hâkimi ispat yüküne hukuk yargılamasına göre daha az başvuracaktır. Burada hâkim tarafların iddialarını ispatlayamaması durumunda, kendisi de re'sen araştırma yaptıktan sonra, ancak ispat yüküne dayanabilecektir³⁰.

Danıştay da zaten re'sen araştırmanın önceliğine vurgu yaptıktan sonra, bunun olayların açıklığa kavuşturulması için yetersiz kaldığı durumlarda ispat yü-

mevcut yasal düzenlemeler bütünlüğü içinde hukuka uygun bir sebebin bulunup bulunmadığının, idare hukukunun en belirgin ilkesi olan re'sen araştırma ilkesi çerçevesinde incelenmesi gereğidir (...), D4.D, 22.12.2005, E. 2005/1452, K. 2005/2538, DBB.

²⁷ Ender Ethem Atay, *İdari Yargılama Hukuku*, (Ankara: Seçkin, 2021), s. 268; Foulquier, *La preuve et la justice administrative française*, s. 14; Jean Rivero and Jean Waline, *Droit Administratif*, (Paris: Dalloz, 2000), s. 220; Camille Broyle, *Contentieux Administratif*, (Paris: L.G.D.J., 2013), s. 151.

²⁸ (...) oysa 1994 yılında kaza nedeniyle 1995 yılı ve sonrasında da arabasının iradesi dışında elinden çıkması nedeniyle nakliyecilik faaliyetinde bulunmadığını iddia etmekte ise de, aracının ... günlü kazadan sonra ne kadar faaliyet dışı kaldığını ve tamirinin ne zaman bittiğini belgeleyemediği, iddia sahibi iddiasını isbat zorunda olduğundan aracın 1994 yılı içinde kısmen faal olduğunun kabul edilmesi gerektiği, geçici durumların işi bırakma sayılamayacağı yasadaki açıklığından ve hayat standardı esasının hiç kazanç gösterilmemesi ya da zarar beyanı hallerinde dahi uygulanması gerekli olduğundan tarh işleminde yasaya aykırılık bulunmadığı (...), D3.D, 21.05.1999, E. 98/1581, K. 99/2041, DBB; D4.D, 16.05.2022, E. 2019/511, K. 2022/3060, DBB; D4.D, 16.05.2022, E. 2018/9104, K. 2022/3056, DBB; D7.D, 06.04.2022, E. 2018/583, K. 2022/1469, DBB; D10.D, 19.11.2020, E. 2015/502, K. 2020/5158, DBB.

²⁹ Ramazan Çağlayan, *İdari Yargı Kararlarının Sonuçları ve Uygulanması*, (Ankara: Asil, 2001), s. 52.

³⁰ Bayram Parlak, *İdari Yargıda İspat ve İspata Yarayan Araçlar*, Yayınlanmamış YL tezi, (Ankara: Gazi Ü. SBE, 2006), s. 28.

künün devreye gireceğini ve durumun gereklerine göre iddia sahibine yükletileceğini belirtmektedir. Nitekim yakın tarihli bir kararında;

(...) “2577 sayılı *İdari Yargılama Usulü Kanunu*’nda, idari uyuşmazlıkların yargı yerince re’sen yapılacak inceleme ve araştırmalarla çözümleneceği hükme bağlandığından, tarafların ispat yüküne ilişkin bir kural sevk edilmiş olmakla birlikte, hukukun genel prensiplerinin idare ve idari yargılama usulü hukukunda da uygulanması gerektiğinin, bu çerçevede idari yargılama usulü açısından da, özellikle Mahkemece re’sen yapılan araştırmaya karşın açıklığa kavuşturulamayan hususlar bakımından “iddia edenin, iddiasını ispatla yükümlü olduğu”nun kabulü zorunlu bulunmaktadır”. (...), demek suretiyle konuya ilişkin bu yaklaşımı teyit etmiştir³¹.

İdari davalar açısından, nitelikleri ve çeşitleri de dikkate alınarak, kişi yararı ile kamu yararı arasındaki dengenin de gözetilmesi suretiyle, esnek bir yaklaşım sergilenerek, ispat yükü hususunun her bir dava özelinde belirlenmesi adaletin tesisi açısından daha yerinde olacaktır³².

İptal davalarında, ispat yükü aşamasına gelinmezden evvel, dava süreci ilk aşamada iptali istenen idari işlemin hukuka aykırılığı iddiasıyla başlar. Davacının burada öncelikle somut ve belirli iddialarda bulunması gerekir. Bu iddialar yeterli olmasalar bile, en azından gerekli oldukları konusunda bir şüphe bulunmamaktadır. İşlemin iptalini talep eden taraf olarak, davacı açısından aranan asgari şart budur³³. Davacının en azından dava ettiği işlemin hukuka aykırı olduğunu iddia etmesi gerekir. Zira ispat yükünün aranacağı bir yargılama usulünde, iddia yükü evleviyetle aranacaktır³⁴. İdare tarafından bu iddiaların çürütülmesine yönelik bir girişimde bulunulmadığı, yani cevap dilekçesi verilmediği durumlarda, mahkeme açısından bunların kabul edildiği yönünde bir kanaatin oluşması söz konusu olabilir. Aynı sonucun, idarenin cevap dilekçesi üzerine davacı tarafından aksi yönde bir beyanda bulunulmaması üzerine de oluşacağı değerlendirilebilir³⁵.

Davacı açısından bu aşamada sadece iddia yükünün var olduğu ve ispat yükünün bulunmadığı³⁶ değerlendirilebilecek olsa da somut uyuşmazlıklar karşısında, Danıştay’ın kararlarından da hareketle, yargı organlarının durumun gereklerine göre bu konuda ölçülü bir yaklaşım benimsedikleri ve bazen iddia aşamasını yeterli buldukları, bazen de ölçüyü ispat aşamasına taşıdıkları ifade edilebilir³⁷.

³¹ D10.D, 07.03.2022, E. 2019/10076, K. 2022/117, DBB.

³² Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, s. 197.

³³ Broyelle, *Contentieux Administratif*, s. 151-152.

³⁴ Gamze Gümüşkaya, *Vergi Hukukunda İspat*, Yayınlanmamış DR tezi, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2015), s. 120.

³⁵ Leger, s. 37-38.

³⁶ Debaedts, s. 149.

³⁷ (...) *Dava dilekçesinde POS cihazı ile tahsil edilen hasıllata ait olup, kayıtlara dâhil edilmeyen ne gibi bir maliyet unsuru bulunduğu konusunda açık bir iddia ileri sürmediği (...), kayıt dışı kalmış*

İspat standardı³⁸ da denilen bu ispat ölçü ve yükü açısından aranan derinlik düzeyine, bütün idari davalar açısından tek bir derece belirlemek ve bu doğrultuda bir belirlemenin yapılabileceğini söylemek çok mümkün gözükmemektedir³⁹.

İdari işlemin bizzat kendisinden hareketle davacının iddialarının gerçek dışı olduklarına dair bir kanaat oluşmadığı takdirde, bu iddialar ispat edilemiyorsa bile, ciddi olmaları kaydıyla bunların en azından birer delil başlangıcı olarak kabul edilmelerine bir engel bulunmamaktadır. Fransız Danıştay'ı idari işlemin yapılış sürecine ilişkin herhangi bir delil getirilemese dahi, dışa yansıyan kısmının davacının iddialarının gerçek olduklarının kabulü için yeterli olacağını kabul etmektedir⁴⁰. Dolayısıyla burada, davacının ciddi ve belirli iddialarda bulunması durumunda, ispat edilemese dahi bunların delil başlangıcı olarak kabulüne engel bulunmamaktadır. Bu ihtimalde mahkeme bu iddiaların durumunu ve işlemin gerekçesini idareden soracaktır. Davalı idare bu iddiaları sadece inkâr etmekle yetinir ve gerçeğe aykırılıklarını ispat edemezse, davacının haklılığına karar verilebilecektir⁴¹.

Alman idari yargılama usulünde de kural olarak iddia sahibi iddiasını ispatla mükelleftir. Mahkeme içtihatlarında kural olarak idarenin dava edilen işleminin dayandığı maddi sebeplerin geçerliliğini ortaya koyması gerektiği, buna karşılık olarak davacının ise belirli bir hak talebine ilişkin olarak yaptığı başvuruların reddi durumunda, yani inşai nitelikli taleplerine olumlu cevap alamayınca, ispat yükünü üstlenmesi gerektiği belirtilmektedir. Özetle ispat yükü esasa ilişkin olarak belirlenmektedir. Belirli bir ruhsat, bir sertifika vb bir talep açısından, elde edilmesi için gerekli şartların varlığı konusunda herhangi bir tereddüt bulunduğu takdirde, idarenin talebi reddetmesi durumunda, açılacak davada ispat yükünün başvuru sahibine ait olacağı kabul edilmektedir. Yine aynı şekilde bir memurun davasında iş kazası ile iş göremezlik durumu arasındaki bağın veya bir memurun bulaşıcı hastalığa yakalanmasının iş kazası sayılabilmesi için, hastalığın bulaştığı yer ve zamanın, kendisi tarafından ispat edilmesi gerektiği mahkeme kararlarına yansımıştır. İdarenin takdir yetkisi çerçevesinde tesis ettiği idari işlemler açısından ise, Alman yargısının burada daha ziyade idari işlemler için var olan hukuka uygunluk karinesini ön plana çıkarma ve aksini iddia edenin yani davacının ispat yükünü üstlenmesi ve hukuka aykırılığı ortaya koyması gerektiği yönünde bir eğiliminin olduğu ifade edilmektedir⁴².

maliyetin varlığını ispatlama yükünün ise; alım satım işlerinde satışların alımlara dayanmasının ekonomik ve ticari zorunluluk olması karşısında, davacıya değil, davalı idareye düştüğü (...), DVDDK, 21.11.2008, E. 2007/330, K. 2008/727, DBB.

³⁸ Geniş bilgi için bkz. Didem Birbir Efendioğlu, *İdari Yargılama Hukukunda İspat Standardı*, Yayınlanmamış YL tezi, (İstanbul: İstanbul SBE, 2019), s. 108 vd.

³⁹ Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, s. 15-16.

⁴⁰ Debbasch and Ricci, *Contentieux Administratif*, s. 543-545.

⁴¹ Rivero and Waline, *Droit Administratif*, s. 220.

⁴² M. A. Fischer, "La Procédure de Preuve Devant les Juridictions Administratives Allemandes", 19-21 Ekim 1972 *Brüksel Kollokyumu*, Almanya Raporu, (1972), ACA Europa, Erişim Tarihi: Aralık 1, 2022, https://www.aca-europe.eu/images/media_kit/colloquia/1972/germany-1.pdf.

Alman hukukundaki genel yaklaşım bu şekilde olmakla beraber, ispat yükü üzerinde olmayan tarafın iddia konusu hususun varlığını inkâr etmesi kendisi için yeterli olacakken, istisnai olarak da olsa yerine göre ispat edilmesi gereken iddianın niçin var olmadığını açıklanması kendisinden talep edilebilecektir. Bu şekilde ispat yükü üzerinde olan tarafından, mevzu bahis noktaların aydınlatılması yine karşı taraftan istenebilecektir. Alman yargısı tarafından en yaygın çözüm yöntemi olarak uygulanan bu tekniğin en somut örneğini, iddia yükü ve kanıtın derecelendirilmesi hususları oluşturur. Nihayetinde, her bir tarafın kendi lehine olan hususları ispat etmesi gerekir. İddialarının temelini teşkil eden vakıaları ispat zorunluluğu davacıya, iddia ettiği hakkın varlığını engelleyen, onu ortadan kaldıran veya onu askıya alan olgusal özelliklerin ispat yükü ise davalıya düşer⁴³.

Almanya’da bir istinaf mahkemesi sayılabilecek Berlin ve Brandebourg Eyaletleri Yüksek İdare Mahkemesi, yabancıların ikametini düzenleyen kanun çerçevesinde verdiği ve ikamet tezkeresi verilmesi için gerekli bir kanıtın getirilememesine ilişkin bir kararında, ispat yükünü davacıya yüklemiş ve nihayetinde davayı reddetmiştir. Pakistan’da Alman vatandaşı bir bayanla evlenen bir Pakistan vatandaşının, aile birleşimi gerekçesiyle ikamet izni için başvurması üzerine, Alman makamları başvuruyu reddetmişler ve açılan davada ilk derece mahkemesi davayı reddetmiş, bahsedilen istinaf mahkemesi mahiyetindeki mahkeme de kararı onamıştır. Buradaki mahkemeler maddi bir vakıanın varlığı ve evliliğin gerçekliği sorunsalıyla karşı karşıya kalmışlardır. Birtakım hususlar bu evlilikteki gerçek birliktelik iradesi konusunda şüphe uyandırmıyordu. Burada olanın muvazaalı bir evlilik olduğu konusunda tereddütler bulunmaktaydı. Yasal düzenlemelere göre anlaşmalı evlilikler sebebiyle ikamet izninin reddedilmesi gerekiyordu. Alman yargısındaki benzer durumlara ilişkin genel yaklaşım, buradaki objektif delil yükümlülüğünün davacıda olduğu yönündedir. Mahkeme burada ispat yükünün etki ve sorumluluk alanı (küresi) ve takribiliği yani belirli bir tarafa müzahir oluşu fikrine istinat ederek bir karara varmıştır. Mahkemeye göre buradaki vakıaların ispatı bunların etki alanındaki, yani bu vakıaların etkilediği taraf tarafından ispat edilmesi gerekir⁴⁴. İspat yükünün takribiliğinden kasıt ise ispat yükünün tespiti açısından vakıalara hangi tarafın daha yakın durduğu hususudur. Dolayısıyla birlikte bir yaşam sürdürme iradesi, buradaki eşlerin hangi şartlarda tanıştıkları, evlenme saikleri ve ortak projeleri gibi hususlara göre değerlendirilecektir ve mahkemeye göre eşlerin özel hayatına ilişkin olan bütün bu hususlarda

⁴³ Bkz. Raphaël Callsen, “Disponibilité de la preuve et répartition de la charge de la preuve: une mise en perspective à partir du droit allemand”, Paris Nanterre Blog, Erişim Tarihi: Aralık 1, 2022 <https://blogs.parisnanterre.fr/content/disponibilite%20de-la-preuve-et-r%C3%A9partition-de-la-charge-de-la-preuve-une-mise-en-perspective->.

⁴⁴ Alman hukukundaki bu söz konusu sorumluluk alanı anlayışına göre; bir olayı açıklamaya yönelik olaylar ve delillerin çoğu hangi tarafın bilgi ve faaliyet alanına aitse, ispat yükü diğer tarafın lehine azalır. Bu bakımdan davanın tarafları açısından, etki ve sorumluluk alanı çerçevesinde ters orantı oluşmaktadır, bkz. Gümüşkaya, *Vergi Hukukunda İspat*, s. 150.

ispat yükü yabancı eşe düşmektedir. Buradaki kararda kanıtın yakınlığı düşüncesinin yetersizliği ve tehlikeliliği hususuna da dikkat etmek gerekir. Çünkü burada ispat yükünün kendisine daha yakın olduğu değerlendirilen tarafın korumasız bir durumda olması söz konusudur. Buna rağmen, Alman hukukunda evlilik müessesesi anayasal düzeyde korunduğu halde, başvurusunu reddeden idareye nazaran ispat edilmesi gereken vakıalara davacının daha yakın olduğu gerekçesiyle dava reddedilmiştir⁴⁵.

İdari yargılama usulünde, iptal davasının kendine özgü yapısı gereği, her türlü hususu ispat etmesinin davacıdan beklenmemesi gerekir. Onun sadece mahkeme nezdinde idari işlemin hukuka aykırılığı konusunda bir şüphe uyandırması gerekir. Davacıya düşen ispat yükü açısından ölçünün bu olması gerekir. Bundan sonrasının mahkeme tarafından araştırılması, idareden sorulması ve durumun gereklerine göre bir kanaate varılması gerekmektedir⁴⁶.

İdari davaları açısından ispat yükünün hiç olmayacağını söylemek çok iddialı bir yaklaşım olacaktır. Somut duruma göre değişmekle beraber, davacı açısından bütün davalar için en azından asgari düzeyde bir iddia yükünün bulunduğunu ifade etmek gerekir. Hatta davalı idare açısından idari işlemin sebep unsuru ortaya konulabiliyorsa, bu durumda bunun hukuka veya gerçeğe aykırılığını, duruma göre hiç var olmadığını iddia eden davacının bu iddialarını ispat etmesi gerekecektir.

III. İSPAT YÜKÜNÜN İDAREDE OLMASI

Ortak hukuk mantığından hareketle iddia sahibinin iddiasını ispat etmekle mükellef olması genel kural olmakla birlikte, iptal davaları açısından ispat yükünün iddia sahibine ait olması, her şeyi onun ispat etmesi gerektiği anlamına gelmez. Hâkimin kanaat sahibi olması için gereken hususlardaki eksikliğin veya noksanlığın giderilmesi için, davacının bu aşamada kaçınılmaz olarak müdahalesi gerekir⁴⁷. Bunun yanı sıra, davacı dışındaki bazı kesimlerin de gerçeğin ortaya çıkarılması için katkı sağlamaları gerekir. Karşı tarafın örneğin davacının iddialarını sadece inkâr etmesi, onu ispat yükümlülüğünden kurtarmaz ki bu durumda bu tarafın inkâr ettiği hususların gerçekliğini ispat etmesi gerekir⁴⁸.

⁴⁵ Callsen, s. 2-4; Burada bahsedilen etki ve sorumluluk alanı teorisi Alman yargısına genel olarak hâkim olsa da bunun ancak bir etki küresi tespit edilebildiğinde mümkün olabileceği ve “küre” tanımının da tam anlamıyla yapılamaması sebebiyle, her türlü uyumsuzluk açısından ispat yükünün tespiti noktasında uygulanamayacağı, uygulanmasının da riskli olacağı ifade edilmektedir, geniş bilgi için bkz. Callsen, s. 7.

⁴⁶ Debbasch and Ricci, *Contentieux Administratif*, s. 542.

⁴⁷ Parlak, *İdari Yargıda İspat*, s. 29.

⁴⁸ Bkz. Debbasch and Ricci, *Contentieux Administratif*, s. 538; Fransız Danıştay'ın 14 Ocak 1916 tarihli Camino kararına konu olan bir olayda, Hendaye belediye başkanı Doktor Camino bir cenaze töreninde, özellikle defin işlemi aşamasında vazifesini gereği gibi yapmadığı gerekçesiyle valilik tarafından görevden uzaklaştırılmış, sonra da karamameyle görevden alınmıştır. Bunun

Bu tür durumlarda Danıştay da bu doğrultuda hareket edip ispat yükünü yerine göre davalı idare tarafına yüklemektedir. Konuya örnek teşkil edecek bir kararında;

“(…) Kural olarak, idari para cezası tesisinden önce işlemin sebep unsurunu teşkil eden hususa (ruhsatların ilgililerine verildiği/teslim edildiği tarihe) ilişkin ispat yükünün davalı Kuruma ait bulunduğu açık olup (...)” demek suretiyle durumu teyit etmiştir⁴⁹.

İptal davalarında, tarafların eşit bir konumda olmayışının neticesi olarak, davacının iptali istenen idari işlemin yapılışına, işlem kendi talebi üzerine tesis edilmiş olsa bile, dâhil olmadığı, dolayısıyla işlem karşısında üçüncü kişi konumunda olduğu ifade edilebilir⁵⁰. Bu durumda söz konusu işlemdeki herhangi bir hukuka aykırılığın davacı tarafından ispat edilebilmesi oldukça güçtür. Davacı burada idari işlemin dışı yansıyan kısmından, yani kendisine tebliğ edilen karardan başka bir şey bilmemektedir. İdarenin elindeki birtakım belgelerin varlığından bile haberdar olamamaktadır. Haberdar olacak olsa bile bunları elde edebilmesi çok kolay olmayacaktır, hatta yerine göre imkânsız olacaktır. İdarenin iç işleyişi açısından olup bitenler, bu durumda ancak davacının ispat etmeksizin öne sürdüğü iddiaların mahkeme tarafından idareden sorulması üzerine öğrenilebilir⁵¹.

Bu duruma özellikle idari işlemin amaç unsurundaki hukuka aykırılıklar açısından rastlanılması muhtemeldir. İdarenin kamu yararı amacı dışında bir amaçla hareket etmiş olması ihtimalinde, kendisine başvurulmaksızın hangi amaçla hareket ettiğinin, yani gerçeğin öğrenilmesi mümkün olmayacaktır. Böyle bir durumun ispatının davacıdan beklenmesi de doğal olarak yerinde olmayacaktır. Çünkü burada davacı ile idare arasında doğrudan bir ilişki söz konusu olmadığı gibi, bu yönü itibariyle iptal davası esasında taraf kavramını da tam olarak karşılamamaktadır⁵².

üzerine görülen davada Conseil d'Etat idari yargı hâkiminin idari işlemin dayandığı maddi vakıaların gerçekliğini araştırma yetkisinin bulunduğunu vurgulamış ve özellikle de ispat yükü açısından, idarenin tesis ettiği idari işlemin sebebini teşkil eden maddi vakıaların varlığını ve gerçekliğini ispat etmesi gerektiğini belirterek, ispat yükünün idare tarafına geçirilebileceğine karar vermiştir, bkz. Marcel Long; Prosper Weil; Guy Braibant; Pierre Delvolvé and Bruno Genevois, *Les Grands Arrêts de la Jurisprudence Administrative*, (Paris: Dalloz, 2003), s. 185.

⁴⁹ D10.D, 07.03.2022, E. 2019/10076, K. 2022/117, DBB.

⁵⁰ Debbasch and Ricci, *Contentieux Administratif*, s. 538.

⁵¹ Leger, s. 36.

⁵² Debbasch ve Ricci, *Contentieux Administratif*, s. 539; Fransa'da bir kamu hizmetine giriş sınavında siyasi görüşü sebebiyle başarısız bulunan kişinin açtığı davada, Conseil d'Etat ispat yükünün davacıya yüklenemeyeceğini, onun tarafından sadece iddialarının belirli olması gerektiğini ve iddialarını ispat edebilecek her türlü delili mahkemeye sunmasının yeterli olacağını, gerisinin ise mahkeme tarafından re'sen araştırma yetkisi çerçevesinde idareden sorulacağını belirtmiş ve nihayetinde idarenin davacının sınavdan başarısız sayıldığına dair işlemini iptal etmiştir, bkz. CE, 28 Mayıs 1954, Barel; Long; Weil; Braibant; Delvolvé and Genevois, *Les Grands Arrêts de la Jurisprudence Administrative*, s. 475-476.

Özellikle sözlü sınavlar açısından çok muhtemel olan bu durum açısından, uzun yıllar sınavların kayıt altına alınmak suretiyle gerek adaylara sorulan soruların gerekse onların verdikleri cevapların idare tarafından ispat edilip ortaya konulması gerektiği yönünde karar veren Danıştay, son yıllarda daha ziyade mevzuat hükümlerine bağlı kalmayı tercih edip sınava ilişkin olan yazılı kurallar çerçevesinde hareket etmekte ve sınavın tutanağa bağlanması veya kayıt altına alınması gibi kıstaslar aramamaktadır⁵³.

Yine benzerlik arz eden bir konu olan ve bugün itibarıyla Devlet Memurları Kanunu'nda uygulaması kalmayan, memurlara sicil notu verilmesi konusunda da Danıştay, düşük sicil notu takdir edilmesi işlemine karşı açılan bir davada;

(...) “*uyuşmazlığın çözümü uyuşmazlığa konu idari işlemin sebebinin ortaya konulmasının olduğu ve bu sebebin, davalı idarece ileri sürülmesinin yanında bilgi ve belgeyle ispatlanması gerekliliği de dikkate alındığında; somut bilgi ve belgeye dayandırılmaksızın tesis edilen dava konusu işlemde ve ispat külfeti, öncelikle olayda aktif durumda bulunan davalı idareye yükletilmesi gerekeceğinden, sicilin orta düzeyde belirlenmesi sırasında sicil amirlerince objektif davranılmadığının ortaya konulması hususunun davacıya yükletilmesi suretiyle davanın reddedilmesinde hukuka uyarlık bulunmamaktadır.*” demek suretiyle düşük sicil notu verilmesi olayındaki ispat yükünün davalı idarede olduğunu belirtmiştir⁵⁴.

Bahsedilen kararlarda da görüldüğü üzere, iptal davalarında var olan taraflar arasındaki eşitsizlik ve ispat etme noktasındaki zorluklar sebebiyle, idari yargı organları medeni yargılama usulündeki iddia ve ispat kuralının sebep olacağı suni bir neticeyle karşılaşmamak adına, geleneksel iddia ve ispat yükü anlayışından vazgeçerek, ispat yükünün yerini değiştirip idareyi ispat etmekle sorumlu tutmaktadırlar⁵⁵. Bu sebeple de birçok zaman davacı açısından, ispat vasıtalarının idarenin elinde olduğu durumlarda, ispat yüküne nazaran daha düşük düzeydeki iddia yükü aşamasında kalarak, aksinin idare tarafından ispat edilmesini beklemektedirler⁵⁶. Zaten iddia gereği ispat gereğinden, iddia yükü de ispat yükünden önce gelen kavramlardır⁵⁷. Böyle olunca da ispat yükü kendisinde olmayan davacının, idare tarafından ispat edilememiş hususlara ilişkin herhangi bir ispat aracı getirmesine gerek kalmamaktadır⁵⁸.

Bilinen bir olgudan bilinmeyen bir olguya ulaşmayı sağlayan, bu şekilde bir takım çıkarımlarda bulunmaya yarayan emareler şeklinde ifade edilebilecek ka-

⁵³ Geniş bilgi için bkz. Murat Buğra Tahtalı, “İdari Yargı Kararları Çerçevesinde İdarece Yapılan Mülakatlarda Hukuka Aykırılıkların İspatı”, *ÇÜHFD*, C. 5, S. 1, (2020), s. 2984-2985 ve s. 2988-2991.

⁵⁴ D2.D, 31.01.2005, E. 2004/6213, K. 2005/329, DBB.

⁵⁵ Leger, s. 37.

⁵⁶ Broyelle, *Contentieux Administratif*, s. 152-154.

⁵⁷ Kepekçioğlu, *Vergi Hukukunda Delil*, s. 9.

⁵⁸ Karahanoğulları, *İdari Yargı*, s. 576.

rine kavramının ise ispat yükü açısından, asıl işlevinin ispat yükünün dağıtılması noktasında ortaya çıktığı ifade edilebilir⁵⁹. Danıştay'ın gerek kanuni gerekse fiili karine kavramına, lafzen çok değinme de başvurduğu kararlar bulunmaktadır. Fiili karine kavramı açısından örneğin, Danıştay bir kararında;

“(...) temyize konu mahkeme kararında, yetkisiz vekil tarafından kamulaştırma bedelinin davacıya verilip verilmediği hususunda ispat yükü, davacı tarafa tahmil edilmekte ise de; yukarıda ifade edilen maddi ve hukuki olgu çerçevesinde, kamulaştırma bedelinden yoksun bırakıldığı hususunda davacı lehine oluşan karinenin varlığı nedeniyle, ispat yükünün davalı idareye ait olduğu açıktır (...)”, demek suretiyle, kararını bizzat karine kavramına dayandırmıştır⁶⁰.

İspat yükünün idarede olacağı bir diğer konu olarak disiplin cezaları veya idari müeyyideler örnek verilebilir. Bu söz konusu işlemler açısından da ispat yükü doğrudan idareye aittir, çünkü bu bahsedilenlerde yaptırımların sebebini teşkil edecek hususların idarece ortaya konulması gerekecektir⁶¹. Fransız hukukunda olduğu kadar ülkemizde de disiplin hukuku açısından benzer bir yaklaşımın sergilendiği ifade edilebilir⁶². Bu doğrultuda, idarenin işlemine dayanak teşkil eden tutanağın içeriğinin ispatı örneğin, idare üzerine düşecektir. Danıştay bir kararında;

“(...) tutanak içeriğinin doğruluğunun tanık beyanı ve kamera kayıtlarıyla ortaya konulmadığı, ayrıca davacının pantolonunun ütülü olduğu hususunu ispat yükümlülüğü bulunmayıp, davacıya isnat edilen fiilin davalı idare tarafından ispatının gerektiği, davalı idarece bu yükümlülüğün yerine getirilmediği, ayrıca davacının ayakkabısının tozlu olmasını haklı bir nedene dayandırdığı sonucuna ulaşıldığından dava konusu işlemde hukuka uygunluk görülmemiştir (...)”, demek suretiyle bu hususu açıkça ortaya koymuştur⁶³.

Bu tür davalarda idarenin faaliyetinin neticesinde bir ilişki doğduğu için, idari işlemlere karşı olan durumundan farklı olarak davacı, bu ilişkiden mütevellit

⁵⁹ Cin Karagöz, *Karine ve Varsayım*, s. 121.

⁶⁰ Karar için bkz. Cin Karagöz, *Karine ve Varsayım*, s. 108-109; Devlet Memurları Kanunu'nda, İmar Kanunu'nda örneğin birtakım kanuni karineler bulunmaktadır, bkz. Cin Karagöz, *Karine ve Varsayım*, s. 114-116.

⁶¹ De Gaudemar, s. 2-3.

⁶² *“(...) Her ne kadar temyize konu İdare Mahkemesi kararında, davacıya isnat edilen fiillerin “amirine saygısız davranış” olarak değerlendirilmesi gerekirken “amirin emrini dinlememek” olarak değerlendirilmesi sonucu daha ağır bir ceza ile cezalandırılmasında hukuka uyarlık bulunmadığı gerekçesiyle işlemin iptaline karar verilmiş ise de, soruşturma raporu ve eki ifade tutanaklarının incelenmesinden, davacıya isnat edilen fiillerin her türlü şüpheden uzak, kesin ve inandırıcı delillerle ortaya konulmadığı dolayısıyla davacının disiplin cezasını gerektirir bir fiilinin bulunmadığı kanaatine varıldığından işlemin bu gerekçe ile iptali gerekmekte ise de işlemin iptali yolundaki karar sonucu itibarıyla yerindedir (...)”*, D12.D, 15.12.2010, E. 2008/4846, K. 2010/6366, DBB.

⁶³ D5.D, 15.04.2019, E. 2016/15914, K. 2019/2792, DKD, Y. 2019, S. 1, s. 250-253.

birtakım ispat vasıtalarına sahip olacaktır. Özellikle savunma hakları bağlamında, idari müeyyide niteliğindeki kararlar açısından, davacının eline haklılığını ispat etmeye yarayacak birtakım bilgi ve belgelerin iletilmesi söz konusu olmaktadır. Buna ispat yükünün paylaşılması denilmektedir⁶⁴. Bu anlamda ispat yükünün paylaşılması “vakıaların ispatsız kalması nedeniyle hâkimin aleyhte bir kararıyla karşılaşmak tehlikesinin, hangi vakıa bakımından kimin üzerinde bulunduğu belirlenmesi” şeklinde tanımlanmaktadır⁶⁵.

Aynı şekilde bir hakkın geri alınmasını konu edinen, ruhsat iptali gibi işlemlerde de ispat yükü yine idare tarafında olmaktadır⁶⁶. Çünkü bu durumlarda idari işlemin sebep unsuruna ilişkin hususları delillendirebilecek olan sadece işlemin sahibi ve işlem dosyasını elinde bulunduran idaredir⁶⁷.

İspat konusunda mahkemenin tutumunun bütün davalar için aynı olmaması gerekir. Özellikle iptal davasında davacının gözetilip kollanması ve kendisine yardımcı olunması gerekir. Fransız Danıştay’ının, uzun yıllar ispat yükünün davacıya ait olduğunu açıkça vurgulamamış olmakla beraber, kararlarındaki yazım tarzından hareketle, oldu olası bu yönde genel bir yaklaşımının olduğu rahatlıkla söylenebilir⁶⁸. Bununla birlikte, yüksek mahkeme birçok zaman da davacının lehinde bir tutum sergilemiş ve çoğu zaman idare tarafını uyumsuzlukların aydınlatılmasından sorumlu tutmuştur⁶⁹. İspat yükünün davacıya ait olacağı yönündeki genel eğilimin aksine, Conseil d’Etat, 2012 yılında iptal davalarında ispat yüküne ilişkin ilk defa somut ve kapsamlı bir karar vermiş ve konuya ilişkin noktayı koymuştur. Şöyle ki; Pyrénées-Orientales bölgesinde bir görev için eş durumundan tayin talebinde bulunan Bayan C.’nin başvurusunun, France Télécom tarafından reddi işlemi üzerine açılan iptal davasında, kurumun buradaki vilayette boş kadronun olmadığını ispat edemediği gerekçesiyle, dava idare mahkemesi tarafından reddedilmiştir. Conseil d’Etat ise temyiz incelemesinde konuya ilişkin dönüm noktası sayılacak olan kararını vermiştir. Karar metninde;

“iptal davası yargıcının, uyumsuzluğa ilişkin kanaatini taraflarca dosyaya ibraz edilen hususlara göre oluşturması gerekir; yeterince desteklenmediğini değerlendirdiği iddialarının ispat edilmesi için davacıyı zorlayamaz; bu ihtimalde hâkime, ciddi sayılacak iddiaların davalı idarenin ileri sürdüğü hususlar tarafından çürütülememesi durumunda, karar vermek ve kanaat

⁶⁴ Debbasch and Ricci, *Contentieux Administratif*, s. 539-540.

⁶⁵ Umar ve Yılmaz, *İspat Yükü*, s. 5.

⁶⁶ Leger, s. 38.

⁶⁷ Gürsel Kaplan, *İdari Yargılama Hukuku*, (Bursa: Ekin, 2016), s. 400.

⁶⁸ Debbasch and Ricci, *Contentieux Administratif*, s. 540; CE, 20 Haziran 2003, Sté Ets Lebreton kararında açıkça iddia sahibinin iddiasını ispat etmekle yükümlü olduğu belirtilmiştir, Légifrance, Erişim Tarihi: Ocak 20, 2023, www.legifrance.gouv.fr.

⁶⁹ De Gaudemar, Hervé, “La preuve devant le juge de l’excès de pouvoir, CE, 26 Kasım 2012, Brigitte C., No. 354108”: *Revue générale du droit on line*, No. 4156, (2012), s. 2.

sahibi olabilmek amacıyla, her türlü malzemeyi hukuki yollardan elde etmek için, araştırmaya ilişkin genel yetkilerini kullanmak ve her türlü tedbiri almak, özellikle de davacının iddialarının gerçekliğini teyit edecek her türlü belgenin yetkili idare tarafından ibraz edilmesini istemek, görevi düşer”, denilmek suretiyle iptal davalarındaki ispat yüküne ilişkin yaklaşımı açıkça ortaya koymuştur⁷⁰.

Kararda aslında Conseil d’Etat’nın konuya ilişkin genel eğiliminin özetlendiği ifade edilebilir. Bahsi geçen karardan önceki dönemlerde de Fransız Danıştay, davacının ispat etmeksizin dahi olsa, net ve belirgin, bu anlamda ciddi birtakım iddialarda bulunması durumunda, mahkemenin bunları re’sen araştırması gerektiğini ifade etmekteydi. Dolayısıyla mahkemenin her halükarda ispat yükünü davacıya yüklememesi gerektiği net bir şekilde ortaya çıkmaktadır⁷¹.

Fransız hukukunda, yabancıların kamu güvenliği gerekçesiyle sınır dışı edilme kararlarının ilgili idareler tarafından delillendirilemediği birtakım örneklerde mahkemeler; “konu itibarıyla yasal düzenlemelerle belirlenmiş bir yetkinin hukuka aykırı kullanımı”, “zabıta tarafından alınan birtakım tedbirler açısından kamu düzeni gerekçesiyle birtakım özgürlüklere getirilen kısıtlamaların açıklanamaması”, “kamu yararı düşüncesine istinaden vatandaşların kamu hizmetlerine erişmesindeki eşitlik ilkesine aykırı uygulamalardaki haklılığın ispat edilememesi” gibi gerekçelerle, davacıların sadece belirli iddialarda bulunmalarını yeterli bulmuş, ispat yükünü davalı idareye yüklemiş ve neticede ilgili idarelerce iddiaların aksinin ispat edilememesi sebebiyle kararları iptal etmişlerdir⁷².

Yine aynı şekilde iktisadi ilişkiler açısından idarenin birtakım müdahaleleri noktasında, ispat yükünün kural olarak idareye ait olduğu söylenebilir⁷³.

Alman hukukunda ise temel bir hakka yönelik bir idari tedbir uygulaması varsa, herhangi bir hak bahşeden bir idari işlemin geri alınması durumunda veya

⁷⁰ CE, 26 Kasım 2012, Brigitte C., başvuru no. 354108, Légifrance, Erişim Tarihi: Ocak 20, 2023, www.legifrance.gouv.fr; Fransız Danıştay’ın konuya ilişkin bu yaklaşımının sadece kamu görevlileri açısından değil, bilumum iptal davaları açısından geçerli olduğu ifade edilmektedir, bkz. Xavier Heymans, “La Charge de la Preuve Dans le Recours Pour Excès de Pouvoir”, (2013) Erişim Tarihi: Aralık 28, 2022, <https://www.eurojuris.fr/categories/tribunal-administratif-procedure-administrative-11000/articles/la-charge-de-la-preuve-dans-le-recours-pour-exces-de-pouvoir-1898.htm>; Aynı yönde bkz. CE, 2 Şubat 2022, No. 439580, Légifrance, Erişim Tarihi: Ocak 3, 2023, www.legifrance.gouv.fr.

⁷¹ Fransız Danıştay’ın yakın tarihli kararlarında daha ziyade, kural olarak her bir tarafın iddiasını ispat etmekle yükümlü olduğu, sadece bir tarafın elindeki bilgi ve belgelerle ispat edilebilecek hususlar açısından ise ispat yükünün o tarafa düşeceği, şeklinde bir yaklaşımı benimsediğini ifade etmek gerekir, bkz. CE, 5 Haziran 2020, Sté Faraday, No. 425789, Légifrance, Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, www.legifrance.gouv.fr.

⁷² Kararlar için bkz. Leger, s. 38.

⁷³ Şirket birleşmesi talebine onay verilmemesi üzerine açılan davada Conseil d’Etat, ret işleminin maddi ve hukuki gerekçelerinin mahkemeye mutlaka bildirilmesi gerektiğini belirterek idareyi haksız bulmuştur, CE, Sté Maison Genestal, 26 Ocak 1968, Légifrance, Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, www.legifrance.gouv.fr.

idarenin davacıyı iddialarını ispat etmesini engelleyecek bir duruma düşürmesi gibi ihtimallerde ispat yükünün idare tarafında olduğu kabul edilmektedir⁷⁴.

IV. MAHKEMENİN YETKİLERİ

İptal davası hâkiminin nazarında ispat etmekten çok ikna etmek önem arz etmektedir⁷⁵. Ülkemizde de delillerin değerlendirilmesinde mahkemece belli bir ikna düzeyi aranmaktadır⁷⁶. Burada taraflar arasındaki karşılıklı iddia ve savunmaların neticesinde mahkeme bir kanaate varmaktadır. Mahkeme burada tamamen pasif bir konumda da değildir. Her zaman için re'sen araştırma yetkisi çerçevesinde devreye girebilir ve davacının iddialarının ciddiyetine inanırsa, bunların idare tarafından yalanlanmaması durumunda, idareden iddialara ilişkin bilgi, belge ve açıklamalar isteyebilir⁷⁷. Nihayetinde idarenin tutumu çerçevesinde uyumsuzluğa ilişkin bir kanaat sahibi olacaktır. Danıştay delilleri değerlendirdikten sonra, “şüpheden uzak”, “kesin ve inandırıcı”, “açık ve net”, “yeterli ve ciddi” delil gibi kavramlarla bu durumu ifade etmekte ve ikna güç ve düzeyine göre bir kanaate varmaktadır⁷⁸.

Gerek Fransız hukukunda gerekse hukukumuzda idari yargılama usulünün en temel özelliklerinden birisi de re'sen araştırma ilkesinin bulunmasıdır. Burada özellikle iptal davası açısından yargılama sürecinin tamamen mahkemenin sevk ve idaresinde olduğunu ifade etmek gerekir⁷⁹. Bu ilke çerçevesinde mahkeme gerek davanın taraflarından, gerekse başkaca makam ve mercilerden⁸⁰ her türlü bilgi ve belgeyi isteyebilecek ve davanın aydınlatılması için gerekecek her türlü araştırmayı, talep ve iddia edilmese dahi, kendiliğinden yapabilecektir. Hatta yapması da gerekmektedir. Bunun bir hak ve yetki olduğu kadar bir yükümlülük olduğunu da ifade etmek gerekir⁸¹. Bu şekilde hem kamu yararının gerçekleştiril-

⁷⁴ Fischer, s. 23-24.

⁷⁵ De Gaudemar, s. 3.

⁷⁶ Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, s. 203; İkna düzeyine Anglo-Sakson Hukuk Sisteminde ispat standardı denilmektedir, geniş bilgi için bkz. Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, s. 181-197.

⁷⁷ Leger, s. 32; CE., 26 Kasım 2012, No. 354108, Légifrance, Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, www.legifrance.gouv.fr.

⁷⁸ Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, s. 199.

⁷⁹ (...) Doğrudan kamu yararının gerçekleşmesi amacıyla hizmet eden idari yargılama hukukunda “kendiliğinden araştırma ilkesi” geçerlidir ve hâkim, medeni yargılama hukukuna göre daha etkin bir konumdadır. *İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun (İYUK) 20. maddesinde düzenlenen bu ilkeye göre, medeni yargılama hukukundan farklı olarak, mahkeme, davadaki olguları ve delilleri kendiliğinden araştırır (...)*, D13.D, 08.12.2016, E. 2016/3569, K. 2016/4143, DBB; Courreges and Dael, *Contentieux administratif*, s. 195-196.

⁸⁰ Davada taraf olmayan bir bakanlıktan bilgi ve belge istenmesine ilişkin olarak bkz. D8.D, 05.11.1974, E. 1974/1970, K. 1974/3850, DD, sy. 18-19, s. 519.

⁸¹ D12.D, 02.02.2010, E. 2007/3802, K. 2010/419, DBB; DİİDK, 24.12.1993, E. 1993/279, K. 1993/654, DBB; CE, 20 Aralık 1968, Société des travaux hydrauliques et entreprises générales, No. 69978; CE, 23 Temmuz 2010, ONF, No. 321138, Légifrance, Erişim Tarihi: Ocak 20, 2023, www.legifrance.gouv.fr.

mesi hem de birçok zaman elinde sadece kendisine tebliğ edilen idari işlemde başka bir malzeme bulunmayan ve bu sebeple ispat etme noktasında son derece dezavantajlı durumda olan davacı ile işlem dosyası elinde olan idare arasındaki eşitsizliğin giderilebilmesi ve böylelikle silahların eşitliğinin sağlanması amaçlanmaktadır⁸².

Tahkik usulünün uygulandığı idari yargıda, hâkimi taraf iddialarıyla hareket eden ve buna göre kanaat sahibi olan bir hakem gibi görmek doğru bir yaklaşım olmayacaktır⁸³. Zaten idari yargı organlarının da objektif davranamama endişesiyle, delil ve ispat kuralları veya ispat yükü hususlarıyla kendilerini bağlı görmeyip dava edilen işlemin hukuka uygunluğunu tarafların konumundan bağımsız olarak irdeleyerek, daha ziyade idareden iddiaların açıklığa kavuşturulmasını isteme eğiliminde oldukları söylenebilir.

Re'sen araştırma ilkesi, mahkeme için sadece birtakım somut bilgi ve belgelerin istenmesi yetkisinden ibaret olmayıp, yerine göre takdir yetkisinin kullanılmasını çerçevesinde bile olsa⁸⁴, dava edilen işlemin gerekçesinin sorulması ve yine bu doğrultuda işlemin sebebini teşkil eden maddi vakıaların gerçeğe uygunluklarının tespiti için de kullanılabilir⁸⁵. Zaten idarenin takdir yetkisini kullandığı hallerde ispat yükünün, kural olarak idarenin üzerinde olduğunu kabul etmek gerekir⁸⁶. Bu bağlamda, re'sen araştırma yetkisinin kullanımı var olan ispat yükünü ortadan kaldırmaz⁸⁷.

Re'sen araştırma yetkisinin kullanımı kendisini dava edilen işlemin bizzat varlığının ortaya çıkarılması konusunda dahi gösterebilir⁸⁸. Yine aynı şekilde; maddi

⁸² Kamile Türkoğlu Üstün, *İdari Yargılama Usulüne Hakim Olan İlkeler*, (Ankara: Seçkin Yayınları, 2019), s. 92.

⁸³ Leger, s. 37.

⁸⁴ Yücel Öğür, "Danıştay Kararları Işığında İdari Yargılama Usulünde Re'sen Araştırma İlkesi", *AÜEHFD (EBYU)*, C. 2, S. 1, (1998), s. 129.

⁸⁵ Leger, s. 33-34; Fransız Danıştay ilk defa 28 Mayıs 1954 tarihli ve konuya ilişkin referans niteliğinde sayılabilecek Barel kararında, özellikle idarenin takdir yetkisi, re'sen araştırma ilkesi ve ispat yükü konularına ilişkin çok net açıklamalar yapmış ve takdir yetkisinin gerekçesinin idareden sorulabileceğini ve davacının kesin ve belirli olan iddialarının aksini ispat etme yükünün idareye düştüğünü bir defa daha vurgulamıştır, bkz. Long; Weil; Braibant; Delvolvé and Genevois, *Les Grands Arrêts de la Jurisprudence Administrative*, s. 474-476.

⁸⁶ Cin Karagöz, *Karine ve Varsayım*, s. 24.

⁸⁷ Süha Tanrıver, *Medeni Usul Hukuku*, (Ankara: Yetkin Yayınevi, C. I, 2021), s. 860.

⁸⁸ Fransa'da görülen bir davada, Maubeuge cezaevi merkezi müdürünün, ziyaret odalarından dönen mahkûmların üstlerinin tam ve sistematik olarak aranması için genel bir karar aldığı iddiasıyla söz konusu kararın iptali için ilgili bir dernek tarafından açılan davada, Lille İdare Mahkemesi ortada idari bir işlem bulunmadığı gerekçesiyle davayı reddetmiş ve Douai İstinaf Mahkemesi de davacının dava ettiği işlemin varlığını ispat edememesi sebebiyle kararı onamıştır. Conseil d'Etat ise, davacının bütün girişimlerine rağmen idarenin sessiz kalması üzerine, iptal davası hâkiminin kanaat sahibi olmak amacıyla, davalı idare tarafından yalanlanmayan davacının ciddi iddialarının gerçekliğini ortaya koyacak bilgi ve belgelerin re'sen araştırma yetkisi çerçevesinde idareden sorulmadığı gerekçesiyle, istinaf mahkemesi kararını bozmuştur, bkz. CE, 3 Ekim 2018, No. 413989, Légifrance, Erişim Tarihi: Ocak 10, 2023, www.legifrance.gouv.fr.

olayın varlığı ve gerçekliği konusunda, deliller ve bunların elde edilmesi, maddi olayın nitelendirilmesi ve ilk inceleme konuları ve benzeri, bilumum kamu düzeyine ilişkin hususlar açısından da re'sen araştırma ilkesi kendisini göstermektedir⁸⁹.

Mahkemenin re'sen araştırmaya ilişkin yetkilerini kullanıp kullanmama konusunda keyfi davranmaması gerekir⁹⁰. Buradaki yetkiyi, iki tarafın hakları açısından da dengeli bir şekilde kullanılması gereken ve gerçeğin araştırılması için verilmiş genel bir yetki olarak görmek gerekir⁹¹. Mahkemenin bu yetkiyi daha ziyade idare aleyhine kullandığı ve bu şekilde davacı üzerindeki ispat yükünün nispeten hafifletildiği de söylenebilir⁹². Çünkü burada delillerin idarenin etki alanından kurtarılarak mahkeme önüne getirilmesi ve böylece çoğu kez delillere ulaşma imkânı bulunmayan davacının ispat yükünden kurtarılması söz konusu olmaktadır⁹³.

Fransız Danıştay'ının bu konudaki tutumu, mahkemenin davacının iddialarını idareden sorması ve idarenin aksini ispat edememesi durumunda, iddiaların doğruluğunun kabulü şeklinde olmaktadır. Böylelikle, iptal davasına konu olan işlemin sahibi ve ona ilişkin bilgi ve belgeleri elinde bulunduran olarak davacıya nazaran daha avantajlı bir pozisyonda olan idare açısından ispat yükünün yer değiştirmesi söz konusu olmaktadır⁹⁴. Burada idare açısından gerçek anlamda bir ispat yükünün olduğunu ifade etmek de tam anlamıyla kavramı karşılamayacaktır. İdare açısından burada esasında söz konusu olan, istenen ve gerekli olan, lehine veya aleyhine olacak her türlü bilgi ve belgeyi ibraz⁹⁵ yükümlülüğüdür⁹⁶. Taraflar

⁸⁹ Çınar Can Evren, "İptal Davalarında Kendiliğinden Araştırma İlkesi", *GÜHFD (HBVÜD)*, C. XII, S. 1-2, (2008), s. 710; DVDD, 21.02.1997, E. 95/209, K. 97/124, DBB.

⁹⁰ Leger, s. 35.

⁹¹ Danıştay bir kararında, davalı belediyeden istenen belgelerin verilmemesi üzerine, bunların varlığına ilişkin istenip elde edilebilmeleri mümkünken, sırf bu nedenle davacının iddialarının haklılığına karar verilmesinde re'sen araştırma ilkesinin hukuka aykırı kullanıldığına karar vermiştir, D6.D, 17.2.1988, E. 1987/857, K. 1988/231, bkz. Ramazan Çağlayan, *İdari Yargılama Hukuku*, (Ankara: Seçkin, 2022), s. 238; Re'sen araştırma yetkisinin idarenin aleyhine sonuç doğuracak şekilde, kullanılmaması sebebiyle bozma kararı verilmesine ilişkin olarak bkz. CE, 19 Haziran 2013, No. 358240, Légifrance, Erişim Tarihi: Ocak 6, 2023, www.legifrance.gouv.fr.

⁹² Leger, s. 36.

⁹³ Oğurlu, s. 131.

⁹⁴ Bkz. Debbasch and Ricci, *Contentieux Administratif*, s. 540-541.

⁹⁵ Danıştay'ın da yerine göre, idare açısından ispat ve ibraz kavramlarını eş anlamlı olarak kullandığı olmaktadır; (...) *damga vergisine tabi bir kağıdın varlığından söz edebilmek için bu kağıdın sözleşmenin taraflarınca yazılıp imzalanmış veya imza yerine geçen bir işaret konmak suretiyle düzenlenmiş ve herhangi bir hususu ispat veya belli etmek için ibraz edilebilecek belge niteliğinde olması gerektiği (...)*, D9.D, 21.3.2022, E. 2019/3546, K. 2022/940, DBB; (...) *ancak, defter ve belgelerin yanmış olmasının, ispat ve ibraz yükümlülüğünü ortadan kaldırmaya dayanak sayılabilecek hukuki bir neden olarak düşünülmemeyeceği (...)*, D9.D, 09.7.2008, E. 2007/5871, K. 2008/3726, DBB.

⁹⁶ (...) *İki ara kararına rağmen davalı vergi dairesince durumun açıklığa kavuşturulmayışi ve yapılan işlemin kanuniliğini saptayan belgelerin mahkemeye ibraz edilmemesi karşısında davacı iddialarının doğruluğunun kabulü gerekli görülmüştür (...)*, D9.D, 16.10.1973, E. 1972/436, K. 1973/1977, bkz. Çağlayan, *İdari Yargılama Hukuku*, s. 400.

açısından iddia veya ispat yükü olsun farketmeksizin, mahkeme açısından burada yasal bir delil rejimi bulunmamaktadır ve mahkeme bunları serbestçe değerlendirip ona göre bir karar verecektir⁹⁷. Çünkü bu belgelerin her birinin ispat gücü de mahkemenin takdirine bırakılmıştır⁹⁸.

İptal davası bu yönü açısından bakıldığında objektif bir kanıt sistemi içermektedir⁹⁹. Daha doğrusu, objektif kanıt sistemi ile re'sen araştırma ilkesinin birlikte uygulandığı bir usulü içermektedir¹⁰⁰. Bu sebeple iptal davasında mahkeme, sadece iddialarını ispat edememesi hatta bunlara ilişkin bir delil başlangıcı bile getirememiş olması sebebiyle, davacının aleyhine bir karar vermek durumunda değildir¹⁰¹. Dolayısıyla taraf iddialarının asgari düzeyde desteklenmesi durumunda bile, hâkimin iddianın doğruluğu konusunda şüpheleri olsa dahi bu durumun ispat yükü altındaki tarafın aleyhine bir sonuca götürmesi gerekmebilir. Bu sebeplerle iptal davasında ispat yükü, kanıtların yönetimine ilişkin bir kural olup sadece taraflar arasında ispat vasıtalarının paylaşılmasına ilişkin düzenin belirlenmesine yarayan bir kural olarak, mutlak anlamda davayı kaybetmeyi gerektirecek kuralı belirleyecek temel etken değildir¹⁰². Dolayısıyla iptal davasında ispat yükünün iddiasını ispat edemeyen tarafta kalacağı da söylenemez¹⁰³.

Objektif veya maddi kanıt yükü, verilecek kararı belirleyecek maddi bir vakıanın ispat edilememesi riskini kimin üstleneceği hususunu teşkil eder. Nitekim söz konusu objektif ispat yükünü üstlenip de gereğini yapamayan taraf davayı kaybeder. Burada mutlak anlamda taraflara düşen bir yük olmamaktadır, çünkü hâkim herhangi bir vakıanın varlığı konusunda ikna olmazsa, bu durum tarafların davranışlarından bağımsız bir boyut kazanır¹⁰⁴. Dolayısıyla söz konusu objektif ispat yükünün etkisi kendisini, bütün deliller sunulduktan ve hâkim bunları değerlendirip de karar verme aşamasına geldikten sonra gösterir. Objektif kanıt sistemi, varlığı konusunda şüphe duyulan maddi bir vakıanın aydınlatılmasında kullanılan ve iptal davalara da uyan bir ilkedir¹⁰⁵. Bu doğrultuda objektif delil, her türlü şüpheden uzak ve gerçeğin tam anlamıyla, olduğu gibi tesisi anlamına gelmektedir¹⁰⁶.

⁹⁷ Broyelle, *Contentieux Administratif*, s. 161.

⁹⁸ Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, s. 105.

⁹⁹ Foulquier, *La preuve et la justice administrative française*, s. 13.

¹⁰⁰ Courreges and Dael, *Contentieux administratif*, s. 198.

¹⁰¹ Oğuz Sancakdar, *İdari Yargılama Hukuku, Genel Esaslar*, (www.sorubankasi.net Yayınları, 2019), s. 252.

¹⁰² De Gaudemar, s. 2.

¹⁰³ Parlak, *İdari Yargıda İspat*, s. 30.

¹⁰⁴ Ljupcho Grozdanovski, "Le probable, le plausible et le vrai. Contribution à la théorie générale de la présomption en droit", *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, S. 1, Volume 84, (2020), p. 7, Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, <https://www.cairn.info/revue-interdisciplinaire-d-etudes-juridiques-2020-1-page-39.htm>.

¹⁰⁵ Callsen, s. 2.

¹⁰⁶ Grozdanovski, p. 7.

İptal davalarına hâkim olan objektif kanıt yükünün karşılığı olan sübjektif veya şekli kanıt yükünde ise ki buna daha ziyade delilleri oluşturma yükümlülüğü demek gerekir, hangi tarafın delil sunması gerektiği hususu önem arz eder ve bunu yapabilecek olması durumunda ise bunu davanın belirli bir aşamasında yapmasının gerekliliği söz konusudur¹⁰⁷. Burada davanın başlarında durum objektif kanıt hususundaki gibi olmaktadır, dava ilerledikçe hâkimin herhangi bir maddi vakianın varlığına kanaat getirmesi durumunda, ispat yükü taraflardan hangisine yüklenirse onun tarafından hâkimde beliren kanaatin güçlenmesini gerektirecek hamleyi yapması gerekir. Aksi durumda davayı kaybetmesi kaçınılmaz olacaktır. Sübjektif kanıt sistemi sadece taraflarca hazırlama ilkesinin uygulandığı yargılama yöntemleri açısından uygulanabilecek ve de dolayısıyla iptal davalarına yabancı sayılabilecek bir ilkedir¹⁰⁸. Bu doğrultuda sübjektif delil kavramı, gerçeğin tesisinden ziyade gerçeğin tesisinin delillendirilmesi ve bu amaçla kullanılacak dolaylı kanıtlar için kullanılmaktadır¹⁰⁹.

Objektif kanıt sistemi, aksini kanıtlama zorunluluğu haricindeki ihtimallerde, idarenin iddiaları için de geçerlidir. Davacının iddialarının sadece idarenin aksini kanıtlayamaması durumunda kabul göreceği durumlarda örneğin durum böyledir. İdarenin, idari işlemin yapılış usulündeki kurallara uymaması, yokluğu iddia edilen yetki devrinin yapıldığını, gerekli tebligatı veya duyuruyu yaptığını ispat edememesi¹¹⁰ gibi, tâbi olduğu birtakım usul kurallarına riayet etmemesi durumunda, böyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır¹¹¹.

Danıştay'ın yukarıda bahsedilen kararlarında¹¹² da başvurduğu görülen objektif kanıt sistemi, iptal davaları açısından Fransız Danıştay'ının da başvurduğu temel yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Alman idari yargısı açısından da kanıt sistemi olarak bu yöntemin genel geçer yöntem olduğu belirtilmektedir¹¹³.

İptal davasının kendine özgü yanları açısından bakıldığında, ispat yükü aslında davacı, davalı idare ve mahkeme arasında paylaştırılmaktadır¹¹⁴. Burada işin büyük kısmı da esasında mahkemeye düşmektedir. Davacının sadece hukuka aykırılık iddiasıyla dava açması dahi kural olarak davanın görülmesi için yeterlidir. Örneğin idari işlemin yetki, şekil ve konu unsurları açısından durum böyledir. Davacının bunlara ilişkin hukuka aykırılık iddialarını ispat etmesi gibi bir zorun-

¹⁰⁷ Geniş bilgi için bkz. Gümüşkaya, *Vergi Hukukunda İspat*, s. 115-119.

¹⁰⁸ Callsen, s. 2.

¹⁰⁹ Grozdanovski, p. 8.

¹¹⁰ D4.D, 20.11.2012, E. 2012/2105, K. 2012/6917, DBB; Hüseyin Bilgin, *İdari Davalar ve Çözüm Yolları*, (Ankara: Seçkin, 2022), s. 140.

¹¹¹ Leger, s. 39; D10.D, 07.03.2022, E. 2019/10076, K. 2022/117, DBB.

¹¹² D2.D, 31.01.2005, E. 2004/6213, K. 2005/329, DBB; D10.D, 07.03.2022, E. 2019/10076, K. 2022/117, DBB.

¹¹³ Bkz. Callsen, s. 6.

¹¹⁴ "La charge «partagée» de la preuve des faits dans le contentieux de l'excès de pouvoir!", Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, <https://www.jurisconsulte.net/fr/articles/id-3658-la-charge-partagee-de-la-preuve-des-faits-dans-le-contentieux-de-l-exces-de-pouvoir->.

luluğu bulunmamaktadır. Burada mahkemenin pozitif hukuka aykırılık iddialarını kendiliğinden araştırıp bulması gerekmektedir. Hukuk kurallarının ispatı gibi bir durum zaten hiçbir taraf açısından söz konusu değildir. Taraflar bu kurallar açısından sadece mahkemeye yardımcı olabilirler, ona yol gösterebilirler. İspat hukukuna ilişkin hususlar kendisini daha ziyade idari işlemin sebep ve maksat unsurlarında gösterebilir. Çünkü bir idari işlemde sadece bu iki unsur açısından maddi vakıalar devreye girmektedir. İspat yükü kavramının zaten tartışılmasının önemi de bu iki unsur sebebiyle ortaya çıkmaktadır.

İspat yükünün davanın tarafları ve mahkeme arasında paylaşılması esasında ispat yükünden de öte ispatın diyalektiği, yani akıl yürütme yoluyla doğrulara ulaşma aracı olması, sonucunu ortaya çıkarmaktadır¹¹⁵. Çünkü bu üçlü sacayağı açısından maksat, nihayetinde gerçeğin ortaya çıkarılmasında üzerlerine düşeni yapmaktır. Bu doğrultuda adaletin tesisi için, davacının ispat edilemeyen iddiaları yeterince ciddiye, mahkeme tarafından ispat yükünün deliller elinde olan davalı idareye yükletilmesi söz konusu olmaktadır.

İptal davalarının kendine özgü bu yönleri itibarıyla, ispat yükü ve gerçeğin ortaya çıkarılması noktasında idari yargı hâkiminin kendisine, hangi tarafın ispat etmesi gerekir sorusundan ziyade, neye göre ikna olmalıyım sorusunu sorması gerekecektir¹¹⁶.

Burada gerçekleşen, esasında ispat etme yükümlüğünün bir nev'i etkisizleştirilmesi, nötr hale getirilmesi durumudur¹¹⁷. Mahkeme burada re'sen araştırma yetkisi çerçevesinde davacı taraf iddialarını yeterli ciddiyette bulacak olursa, geleneksel anlayış çerçevesinde var olan iddia sahibinin iddiasını ispat etmesi gerektiği düşüncesi kaybolmakta, hatta ispat yükü bu vesileyle yer değiştirmekte ve idare açısından iddiaların aksini kanıtlama zorunluluğu ortaya çıkmaktadır¹¹⁸.

Görüldüğü üzere, iptal davalarında mahkemenin yetkileri son derece geniş olup kural olarak her türlü hususa müessirdir. Ülkemizde re'sen araştırma yetkisinin sınırı olarak kabul edilebilecek bir husus varsa o da İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun 20/3 maddesinde yer alan kuraldır. Buna göre; "Ancak, istenen bilgi ve belgeler Devletin güvenliğine veya yüksek menfaatlerine veya Devletin güvenliği ve yüksek menfaatleriyle birlikte yabancı devletlere de ilişkin ise, Cumhurbaşkanı ya da ilgili Cumhurbaşkanı yardımcısı veya bakan, gerekçesini bildirmek suretiyle, söz konusu bilgi ve belgeleri vermeyebilir"¹¹⁹. Verilmeyen bilgi ve

¹¹⁵ Courreges and Dael, *Contentieux administratif*, s. 197.

¹¹⁶ Leger, s. 41.

¹¹⁷ Leger, s. 41.

¹¹⁸ (...) davacının branşında verimsiz olduğunun davalı idarece hukuken geçerli bilgi ve belgelerle ortaya konulmadığı anlaşıldığından dava konusu işlemde hukuka uyarlık bulunmadığı sonucuna varıldığı gerekçesiyle dava konusu işlemin iptaline (...) karar veren idare mahkemesi kararının onanmasına dair bkz. D2.D., 22.6.2021, E. 2021/8601, K. 2021/2242, Lexpera, Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, www.lexpera.com.tr.

¹¹⁹ DİDDK, 16.6.2022, E. 2022/619, K. 2022/2234, DBB.

belgelere dayanılarak ileri sürülen savunmaya göre karar verilemez¹²⁰”. Bununla birlikte, genel kurallar çerçevesinde idari yargı yetkisinin genel sınırı olan takdir yetkisinin ortadan kaldırılamaması ve sadece hukuka uygunluk denetimi yapılabilmesi hususlarını da burada zikretmek gerekir¹²¹. Re’sen araştırma ilkesinin fiili bir sınırı olarak, idari işlemin amaç unsuruna ilişkin hukuka aykırılık iddiası söz konusu olabilir. Amaç unsuru açısından tamamen sübjektif bir değerlendirme durumu söz konusu olacağı, bu anlamda idare adına karar alan kamu görevlilerinin niyetinin belirlenmesi söz konusu olacağı için, bu unsura ilişkin hukuka aykırılığın re’sen dikkate alınamayacağını, mutlaka davacı tarafından iddia edilmesi üzerine değerlendirme yapılabileceğini de ifade etmek gerekir¹²².

Fransa’da meslek sırrı veya devlet sırrı gibi durumlarda, mahkeme kendisine iletilmeyen bilgi ve belgelerin yokluğunda, elindeki dosyaya ve o dosyanın içeriğine göre karar vermektedir. Fakat yukarıda bahsedilen nedenlerle birtakım bilgi ve belgelerin kendisine iletilmemesi durumunda, söz konusu verilerin yokluğunda uyumsuzluğu çözmek için kanaat sahibi olamadığı durumlarda, bahsi geçen bilgi ve belgeler hakkında içeriğini tartışmaksızın da olsa kanaat sahibi olmasına yardımcı olacak, gerek bunların nitelikleri gerekse ibraz edilmeme nedenleri hakkında ilgili idareden birtakım aydınlatmalar talep edebilecektir. Hatta yerine göre söz konusu bilgi ve belgelerin davacıya iletilibilip iletilemeyeceği konusunda bir karar vermek amacıyla, bunları görmek için idare tarafından kendisine verilmelelerini de talep edebilmektedir¹²³.

Konuya ilişkin genel kural olan bu uygulama, kamu düzeni gerekçesiyle vize reddi işlemlerinde de bu şekilde kendini göstermektedir. Bununla birlikte, gizli statüsünde olan belgenin lehtarının izin vermesi durumunda, belgenin davanın karşı tarafına iletilmesi mümkün olabilmektedir. Örneğin davacının kendi sağlık dosyasının karşı tarafa iletilmesine rıza göstermesi, yani kişisel verilerinin ifşa olmasına karşı çıkmaması ihtimali, bunun en yaygın örneklerinden birini teşkil etmektedir. Fransız uygulamasında gizlilik kavramına, özellikle iletilmesi uygun görülmeyen ve hâkimin talebi reddedilen belgelerin uyumsuzluğunun bizzat konusunu oluşturduğu ihtimaller açısından çok sıklıkla rastlanmaktadır. Bu tür durumlarda, yukarıda da bahsedildiği üzere, mahkemenin bu tür belgeleri karşı tarafa tebliğ etmeksizin incelemesi ve nitelikleri hakkında bilgi edinmesi, buna göre de belgeye ilişkin bir kanaat sahibi olup, duruma göre kararına da gerekçesine de konu etmemesi söz konusu olmaktadır¹²⁴.

¹²⁰ D5.D, 02.4.1996, E. 1994/7820, K. 1996/1370, DBB.

¹²¹ Evren, s. 718, 720.

¹²² Kemal Gözler ve Gürsel Kaplan, *İdare Hukuku Dersleri*, (Bursa: Ekin Kitabevi, 2018), s. 337.

¹²³ Debbasch and Ricci, *Contentieux Administratif*, s. 545-546.

¹²⁴ Caroline Lantero, “Le secret dans le procès administratif”, in: *Etat du droit, état des droits-Mélanges en l’honneur du Pr D. Turpin*, C. Marliac (dir.), Editions du Centre Michel de l’Hospital, La Collection des Mélanges-LGDJ, Lextenso, N° 1, (2017), s. 5, Lextenso, Erişim Tarihi: Ocak 8, 2023, <https://hal.uca.fr/hal-01702901/document>.

Ülkemizde de benzer bir uygulama olarak, İdari Yargılama Usulü Kanunu'nun 20/3 maddesi kapsamında değerlendirilebilecek birtakım belgelerin dosyaya eklenmeksizin ve davacıya da tebliğ edilmeksizin, mahkeme tarafından incelenip iade edilmek üzere davalı idarenin personeli tarafından mahkeme heyetine sunulması, ihtimal dâhilindedir. Bu şekilde bir yöntem izlenerek söz konusu belgelere göre karar verilmesi; bunların bir şekilde davacı tarafından görülmesi sağlansa dahi, içeriklerinin dava dosyasına dâhil edilmemesi sebebiyle silahların eşitliği ilkesine aykırılık teşkil edip adil yargılanma hakkının ihlali niteliğinde olacaktır¹²⁵.

Devlet sırrı, ticari sır ve benzeri gerekçelerle bilgi ve belge ibrazı talebinin idarece reddedilmesi durumlarında, ispat yükü idarenin üzerinde kalmaktadır ve de doğal olarak aleyhine bir sonuç çıkmaktadır¹²⁶. İdarenin bu doğrultuda devletin güvenliğine veya yüksek menfaatlerine veya devletin güvenliği ve yüksek menfaatleri ile yabancı devletlere ilişkin bilgi ve belgelere istinaden yapacağı savunmanın da bir önemi olmayacaktır¹²⁷.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sadece sübjektif haklara ilişkin hususlar, bu anlamda tarafların haklılığını ortaya koyacak maddi vakıalar ispatın ve de doğal olarak ispat yükünün konusunu oluşturur. Hukuk kuralları, mevzuat hükümleri, hatta yargısal içtihatlar kural olarak ispat hukukunun konusunu oluşturmaz, çünkü onların zaten mahkemece bilinmesi bir zorunluluktur. Genel kural bu olmakla beraber, bu teorinin belli bir izafiyet de içerdiğini ifade etmek gerekir. Kamu hizmetlerindeki ve kamu görevindeki çeşitlilik ve dönüşüm, personel rejimlerindeki, sosyal güvenlik hukukundaki karmaşık yapı, kamu hizmetlerinin yürütülmesi için yapılan atipik idari sözleşmeler, kısaca idare hukukunun bugün için geldiği nokta itibarıyla, yerine göre hukuk kurallarının da taraflarca ispatının gerekliliği söz konusu olabilmektedir. Geleneksel idare hukuku anlayışında, idari uyuşmazlıklar için kural olarak uygulanacak somut bir yazılı hukuk kuralı bulunmakta ve bunun mahkemelerce tatbiki söz konusu olmaktadır. Fakat özellikle görev konusu açısından karmaşa teşkil edecek ihtimallerde, örneğin Uyuşmazlık Mahkemesi'ne intikal etmiş ve elindeki dosyayı bekleten mahkeme için bekleme süresinin dolması, hüküm uyuşmazlığına konu olacak birtakım uyuşmazlıklar veyahut da bir genel düzenleyici işlemin iptali üzerine oluşacak boşluk durumlarında örneğin, nasıl bir yol izleneceği konusunda tarafların mahkemeye yol göstermesinden çok, uygulanacak hukuk kuralını ispat etmeleri durumu söz konusu olacaktır. Bunun gibi yine belirli bir görevliye uygulanacak personel rejimi açısından veya henüz uyuşmazlığa konu

¹²⁵ Bahtiyar Akyılmaz, Murat Sezginer ve Cemil Kaya, *Türk İdari Yargılama Hukuku*, (Ankara: Savaş Yayınevi, 2021), s. 415-416.

¹²⁶ Foulquier, *La preuve et la justice administrative française*, s. 18.

¹²⁷ Şenlen, *İdari Yargılama Usulüne Hakim Olan İlkeler Karşısında İsbat ve Delil Hususları*, s. 20-21.

olmamış bir hukuk kuralının yorumu noktasında, yine yayımlanmamış bir genel düzenleyici işlemin varlığı açısından tarafların davanın çözümüne hukuki açıdan yapacakları katkısı da bu çerçevede değerlendirmek gerekecektir.

İptal davalarına ülkemizdeki uygulama açısından bakıldığında, durum Fransız hukukundakinden daha işlevsel bir mahiyet içermektedir. Fransız hukukunda davanın açılması üzerine mahkeme tarafından idareye tebligat yapılıp, savunması talep edilmekte ve idare kendi inisiyatifi çerçevesinde dosyaya birtakım bilgi ve belgeler ekleyebilmektedir. Devlet sırrı, mesleki veya ticari sırlar gibi ibraz edilmelerine ilişkin özel düzenlemeler bulunan hassas sayılabilecek bazı konular haricinde, işleyiş genel olarak bahsedildiği şekilde olmaktadır. Hal böyle olunca da gerek doktrindeki açıklamalara gerekse mahkeme kararlarına yansıdığı kadarıyla, genellikle mahkemenin re'sen araştırma yetkisi çerçevesinde her türlü bilgi ve belgeyi istemesi söz konusu olmaktadır. Ülkemizdeki uygulamada ise kanunun amir hükmü gereğince, idarenin zaten ilk cevap dilekçesiyle birlikte işlem dosyasını da göndermesi gerekeceği için, birçok dava açısından dosya sadece bu aşamada bile tekemmül etmiş olmaktadır. Bu halde mahkemeye sadece kanaat sahibi olup karar vermek kalmaktadır.

Ülkemizdeki uygulamada işlem dosyasının davacıya tebliğ edilmesi çok yaygın olarak gerçekleştirilmemektedir. Mahkemeler sadece davalının savunmasını tebliğ etmekle yetinip, davacı talep ettiği takdirde ancak kendisine işlem dosyası da iletilmektedir. İşleyiş bu şekilde olmakla beraber, bugün itibarıyla mahkemeye sunulan her türlü evrak UYAP sistemine yüklendiği için, oradan da davacının idarenin mahkemeye sunduğu belgelere erişme imkânı bulunmaktadır.

İdari işlemin yetki, şekil ve konu unsurlarına ilişkin uyumsuzluklar açısından, idare tarafından işlem dosyası eksiksiz olarak iletilmediği takdirde, bu aşamada ispatı gerekecek çok fazla bir husus kalmamaktadır. Özellikle idari işlemin sebep ve amaç unsurları açısından hukuka aykırılık iddiası bulunan durumlarda, işlem dosyasından hareketle mahkemenin bir neticeye varabilecek durumda olmaması halinde, davalı idareden olduğu kadar davanın aydınlatılması için yerine göre başkaca yerlerden de bilgi ve belge istenmesi ve re'sen araştırma ilkesi çerçevesinde her türlü hususun tetkikinin yapılması gerekecektir.

İlgili idareler tarafından mahkemenin bu talebine karşılık verilmediği takdirde ise idarenin re'sen araştırma imkânı ortadan kalkacağı için, bu durumda özellikle davalı idare açısından ispat yükü tesis edilmiş olacaktır¹²⁸.

Bu doğrultuda idari işlemin unsurları açısından bir değerlendirme yapmak gerekirse, davanın açılması aşamasında davacı açısından asgari düzeyde basit bir hukuka aykırılık iddiası yeterli olacağı için, yetki, şekil ve konu unsurları açısından adına ispat yükü denilmesi doğru olmasa da yükümlülük mahkeme üzerinde

¹²⁸ Karahanoğulları, *İdari Yargı*, s. 575.

olacaktır. Bunların, özellikle idareden temin edilecek yetki ve şekle ilişkin verilerin değerlendirilmesi suretiyle takdiri, mahkeme tarafından yapılacaktır. Burada idare açısından bir ispat yükünün olduğunu ifade etmek de tam anlamıyla kavramı karşılamayacaktır. İdare açısından burada söz konusu olan, istenen ve gerekli olan bilgi ve belgeleri ibraz yükümlülüğüdür. Çünkü idare sadece lehine olan hususları değil, her türlü bilgi ve belgeyi mahkemeye sunmakla yükümlüdür. İdare açısından var olabilecek bir ispat yükü ancak idari işlemin amaç unsuru açısından söz konusu olabilir. İdari işlemin subjektif yönünü teşkil eden bu unsur açısından, aksinin iddia edilmesi durumunda, idarenin kamu yararını amaçladığını, başka saiklerle hareket etmediğini ispat etmesi gerekecektir.

Kamu yararının ispatı açısından ise öncelikle bu konuda kamu yararının varlığına dair bir karine olduğunu kabul etmek gerekir¹²⁹. Kuralı bu şekilde belirleyip aksinin iddia edilmesi durumunda, ispat yükü aşamasına geçilmesi gerekir. Bu aşamada davacı açısından sadece iddia yükünün olduğu ve aksinin idare tarafından ispat edilmesi gerektiği kabul edilmelidir¹³⁰. İdarenin kamu yararı amacı dışında bir amaçla hareket etmiş olması ihtimalinde, kendisine başvurulmaksızın hangi amaçla hareket ettiğinin, yani gerçeğin öğrenilmesi mümkün olmayacak ve böyle bir durumun ispatının davacıdan beklenmesi de doğal olarak yerinde olmayacaktır¹³¹. Salt karine kavramından hareketle, kamu yararının varlığı konusunda kabul edilmesi gereken karinenin, aksini iddia edenin ispat yükünü üstleneceğine dair karine teşkil edeceğini düşünmek, bütün idari işlemler için var olan hukuka uygunluk karinesi neticesinde, iptal davalarında ispat yükünün tamamen davacıda olması gerekeceği sonucuna götürür ki teoride de uygulamada da durum kesinlikle öyle değildir. Çünkü hukuka uygunluk karinesi, maddi vakıalara ilişkin bir karine değildir¹³². Hukuka uygunluk karinesi aksi ispat edilebilen adi bir karine olduğu için, her ne kadar genel kural gereğince aksinin davacı tarafından ispat edilmesi gerekse de idari yargılama usulündeki re'sen araştırma kuralı gereğince, mahkeme tarafından da aksinin ispatı gerçekleştirilebilir ve de dolayısıyla ispat yükü kayıtsız şartsız bir şekilde davacıya geçmeyecektir¹³³.

İptal davalarındaki ispat yükü açısından karine kavramı, tam yargı davalarındaki kadar yaygın olarak kullanılmamaktadır. Hatta yerine göre bu kurama başvurduğu olsa da Danıştay'ın kavramı kullanmaktan imtina ettiği dahi ifade edilebilir. Muhtelif yasal düzenlemelerde yer alan birtakım kanuni karinelerle beraber, yargı kararlarında daha ziyade fiili birtakım karinelere başvurulması söz konusu olmaktadır. İdari işlemin amaç unsuru açısından örneğin, savunduğumuz

¹²⁹ Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, s. 83.

¹³⁰ Aksi görüş için bkz. Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, s. 83, 94.

¹³¹ Debbasch and Ricci, *Contentieux Administratif*, s. 539; CE, 28 Mayıs 1954, Barel; Long; Weil; Braibant; Delvolvé and Genevois, *Les Grands Arrêts de la Jurisprudence Administrative*, s. 475-476.

¹³² Karahanoğulları, *İdari Yargı*, s. 567, 577.

¹³³ Cin Karağöz, *Karine ve Varsayım*, s. 121.

yaklaşım doğrultusunda idarenin kamu yararı amacıyla hareket ettiğini ispat edememesi durumunda, kişisel sayılabilecek başkaca saiklerle hareket edildiğine karar verilmekte ve esasında bu konuda fiili bir karinenin varlığı benimsenmektedir. Yine aynı şekilde tebligatın ispatı açısından örneğin, öğrenme tarihinin açıkça belirlenebildiği durumlarda, öğrenme tarihinin yazılı bildirim karine sayılması ve dava açma süresinin başlangıcına esas alınması gerektiği yönünde Danıştay kararları bulunmaktadır¹³⁴.

İspat yükü noktasında, idari işlemin sebep unsuru açısından ise, davacının asgari düzeydeki iddiası üzerine idare, işleminin sebebini tespit edip ortaya koyabiliyorsa ki bu da bir ibraz yükümlülüğüdür¹³⁵, davacının bu sebebin var olmadığını, gerçeğe veya hukuka aykırı olduğunu ispat etmesi gerekecektir¹³⁶. Nitekim Danıştay'ın, mahkemenin öncelikle re'sen araştırma yetkisi çerçevesinde uyuşmazlığı çözmesi, bunun yeterli olmadığı durumlarda davacıdan iddialarını ispat etmesi gerektiği, yönündeki tutumu da bu yaklaşımı destekler mahiyettedir.

İdari uyuşmazlıklar açısından ispat yükünün hiç olmadığı yaklaşımının kabul edilmesi durumunda ise, iptal davaları açısından, uyuşmazlığın esasına ilişkin olarak var olabilecek bilumum maddi vakıaların, kavram bazında dahi olsa, inkâr edilmesi sonucu ortaya çıkmaktadır.

¹³⁴ Geniş bilgi için bkz. Cin Karagöz, *Karine ve Varsayım*, s. 104-110.

¹³⁵ (...) *Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik kuralını ileri sürerek hâkim ve savcılar hakkında düzenlenen ve mesleki yaşamları boyunca çok önemli hukuki sonuçlar doğuran hal kâğıdının dayanağını ortaya koymadığı, ispat külfetinin ise davacıya yükletilemeyeceği açık olup, hukuki dayanağı bulunmayan dava konusu hal kâğıdında hukuka uyarlık, işlemin sebep unsuru ortaya koyamayan davalı idarenin ileri sürdüğü iddiaları kabul ederek davayı reddeden İdare Mahkemesi kararında ise hukuki isabet görülmemiştir (...)*, D2.D, 16. 10. 2014, E. 2014/6592, K. 2014/8051, Lexpera, Erişim Tarihi: Ocak 15, 2023, www.lexpera.com.tr.

¹³⁶ Yasin, *İdari Yargılama Usulünde İspat*, s. 91; Cin Karagöz, *Karine ve Varsayım*, s. 24; aksi görüş için bkz. Kaplan, *İdari Yargılama Hukuku*, s. 399.

KAYNAKÇA

- Akyılmaz, Bahtiyar; Sezginer Murat ve Kaya, Cemil. *Türk İdari Yargılama Hukuku*, Ankara: Savaş Yayınevi, 2021.
- Arslan, Ramazan; Yılmaz, Ejder; Taşpınar Ayvaz, Sema ve Hanağası, Emel. *Medeni Usul Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınevi, 2022.
- Atalay, Oğuz. *Pekcanitez Usul Medeni Usul Hukuku*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017, s. 1694.
- Atay, Ender Ethem. *İdari Yargılama Hukuku*, Ankara: Seçkin, 2021.
- Belgesay, Mustafa Reşit. Hukuk ve Ceza Usulü Muhakemesinde Deliller, (İstanbul: Güven Basımevi, İstanbul Üniversitesi Yayınları, No. 122, 1940, s. 39.
- Bilgin, Hüseyin. *İdari Davalar ve Çözüm Yolları*, Ankara: Seçkin Yayınevi, 2022.
- Birbir Efendioğlu, Didem. *İdari Yargılama Hukukunda İspat Standardı*, Yayınlanmamış YL tezi, İstanbul: İstanbul SBE, 2019.
- Broyelle, Camille. *Contentieux Administratif*, Paris: L.G.D.J., 2013.
- Budak, Ali Cem ve Karaaslan, Varol. *Medeni Usul Hukuku*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2021.
- Callsen, Raphaël. “Disponibilité de la preuve et répartition de la charge de la preuve: une mise en perspective à partir du droit allemand”, (2009), Paris Nanterre Blog, Erişim Tarihi: Aralık 1, 2022 <https://blogs.parisnanterre.fr/content/disponibilite%C3%A9-de-la-preuve-et-r%C3%A9partition-de-la-charge-de-la-preuve-une-mise-en-perspective->.
- Courreges, Anne ve Dael, Serge. *Contentieux administratif*, Paris: PUF, 2006.
- Çağlayan, Ramazan. *İdari Yargı Kararlarının Sonuçları ve Uygulanması*, Ankara: Asil, 2001.
- Debaedts, M. F. “La Preuve dans le Contentieux Administratif Belge”, 19-21 Ekim 1972 *Brüksel Kollokyumu*, Belçika Raporu, (1972), s. 139-171, ACA Europa, Erişim Tarihi: Aralık 1, 2022, https://www.aca-europe.eu/images/media_kit/colloquia/1972/belgium-1_fr.pdf.
- Debbasch, Charles and Ricci, Claude. *Contentieux Administratif*, Paris: Dalloz, 2001.
- Evren, Çınar Can. “İptal Davalarında Kendiliğinden Araştırma İlkesi”, *GÜHFD (HBVÜD)*, C. XII, S. 1-2, 2008.
- Fischer, M. A. “La Procédure de Preuve Devant les Juridictions Administratives Allemandes”, 19-21 Ekim 1972 *Brüksel Kollokyumu*, Almanya Raporu, (1972), s. 13-25, ACA Europa, Erişim Tarihi: Aralık 1, 2022, https://www.aca-europe.eu/images/media_kit/colloquia/1972/germany-1.pdf.
- Foulquier, Caroline. *La preuve et la justice administrative française*, DR tez özeti, (Toulouse: Toulouse I Capitole Üniversitesi, 2008), s. 7, Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, <http://www.asso-afda.fr/wp-content/uploads/2017/07/resume-these-caroline-foulquier.pdf>.
- Görgün, L. Şanal; Börü, Levent ve Kodakoğlu, Mehmet. *Medeni Usul Hukuku*, (Ankara: Yetkin Yayınevi, 2022).
- Gözler, Kemal ve Kaplan, Gürsel. *İdare Hukuku Dersleri*, Bursa: Ekin Kitabevi, 2018.
- Grozdanovski, Ljupcho. “Le probable, le plausible et le vrai. Contribution à la théorie générale de la présomption en droit”, *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, S. 1, Volume 84, (2020), s. 39-72, Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, <https://www.cairn.info/revue-interdisciplinaire-d-etudes-juridiques-2020-1-page-39.htm>.

- Gümüşkaya, Gamze. *Vergi Hukukunda İspat*, Yayınlanmamış DR tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi SBE, 2015.
- Hervé, De Gaudemar. “La preuve devant le juge de l’excès de pouvoir, CE, 26 Kasım 2012, Brigitte C., No. 354108”: *Revue générale du droit on line*, No. 4156, 2012.
- Heymans, Xavier. “La Charge de la Preuve Dans le Recours Pour Excès de Pouvoir”, (2013), Erişim Tarihi: Aralık 28, 2022, <https://www.eurojuris.fr/categories/tribunal-administratif-procedure-administrative-11000/articles/la-charge-de-la-preuve-dans-le-recours-pour-exces-de-pouvoir-1898.htm>.
- Kaplan, Gürsel. *İdari Yargılama Hukuku*, Bursa: Ekin, 2016.
- Karahançoğulları, Onur. *İdari Yargı, İdarenin Hukuka Zorlanması*, Ankara: Turhan Kitabevi, 2019.
- Kepekçioğlu, Tefik. *Vergi Hukukunda Delil ve İspat Yükü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Ü. SBE, 1992.
- Lantero, Caroline. “Le secret dans le procès administratif”, in: *Etat du droit, état des droits - Mélanges en l’honneur du Pr D. Turpin*, C. Marliac (dir.), Editions du Centre Michel de l’Hospital, La Collection des Mélanges-LGDJ, Lextenso, N° 1, (2017), s. 1-12, Lextenso, Erişim Tarihi: Ocak 8, 2023, <https://hal.science/hal-01702901>.
- Leger, M. D. “La Preuve Devant le Juge Administratif Français”, *19-21 Ekim 1972 Brüksel Kollokyumu*, Fransa Raporu, (1972), s. 27-45, Erişim Tarihi: Aralık 30, 2022, https://www.aca-europe.eu/images/media_kit/colloquia/1972/france-1.pdf.
- Long, Marcel; Weil, Prosper; Braibant, Guy; Delvolvé, Pierre and Genevois, Bruno. *Les Grands Arrêts de la Jurisprudence Administrative*, Paris: Dalloz, 2003.
- Oğurlu, Yücel. “Danıştay Kararları Işığında İdari Yargılama Usulünde Re’sen Araştırma İlkesi”, *AÜEHFD (EBYU)*, C. 2, S. 1, (1998), s. 119-133.
- Parlak, Bayram. *İdari Yargıda İspat ve İspata Yarayan Araçlar*, Yayınlanmamış YL tezi, Ankara: Gazi Ü. SBE, 2006.
- Rivero, Jean ve Waline, Jean. *Droit Administratif*, Paris: Dalloz, 2000.
- Şenlen Sunay, Süheyra. *İdari Yargılama Usulüne Hakim Olan İlkeler Karşısında İspat ve Delil Hususları*, İstanbul: Kazancı, 1997.
- Tahtalı, Murat Buğra. “İdari Yargı Kararları Çerçevesinde İdarece Yapılan Mülakatlarda Hukuka Aykırılıkların İspatı”, *ÇÜHFD*, C. 5, S. 1, 2020, s. 2969-2994.
- Tanrıver, Süha. *Medeni Usul Hukuku*, Ankara: Yetkin Yayınevi, C. I, 2021.
- Umar, Bilge ve Yılmaz, Ejder. *İspat Yükü*, İstanbul: Kazancı Matbaacılık, 1980.
- Yasin, Melikşah. *İdari Yargılama Usulünde İspat*, İstanbul: On İki Levha Yayınları, 2015.
- Yıldız, Ali Kemal. *Ceza Muhakemesinde İspat ve Delillerin Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul SBE, 2002.
- Yüksel Durmaz, Zeynep. *Vergi Hukukunda İspat ve Delil*, Yayınlanmamış YL tezi, Ankara: Gazi Ü. SBE, 2010.
- “La charge «partagée» de la preuve des faits dans le contentieux de l’excès de pouvoir!”, Erişim Tarihi: Ocak 5, 2023, <https://www.jurisconsulte.net/fr/articles/id-3658-la-charge-partagee-de-la-preuve-des-faits-dans-le-contentieux-de-l-exces-de-pouvoir->.